

МИХАЙЛО КАРАЧКІВСЬКИЙ.

ОПИС ПОДІЛЛЯ З 1819 РОКУ В. РУДЛИЦЬКОГО.

(До історії Поділля поч. XIX в.).

В рукописному відділі Всенародної Бібліотеки України переховується група цікавих матеріалів, у свій час вивезена з Поділля, з архіву кол. подільської «губернской чертежной». Є це так звані «топографические и камеральные описания» окремих повітів Поділля. Збереглися описи таких повітів: Ушицького, Брацлавського, Проскурівського, Кам'янецького, Лeticівського, Винницького, Литинського, Могилівського, Ольгопільського, Балтського. Кожний з цих описів являє грубу справу від 100 до 300 листів, писаних з обох боків, формату in 4°, не оправлену. Заголовки описів по всіх повітах однакові: «камеральное и топографическое описание Подольской губернии повета...» Деякі описи збереглися погано. Роблено описи за одним зразком, а саме: кожний лист поділено вздовж по шість граф; у першій подається назва населення, досить докладно—духовенство («исповедания греческого, уніятского...») шляхта («шляхты правной дедичной вечной, шляхты правной доживотной, шляхты служащей, чиншевой...») міщани («еврейского закона, христианского закона...») селяни (з зазначенням часом національності: «русских, волохов, цыган...»); відповідно цим групам населення у дальших чотирьох графах подаються відомості про кількість у них «дворов: каменных, деревянных» та про «обитателей: мужеска пола, женска пола»; в останній, найбільшій графі подано опис самого поселення—географічне положення, топографія місцевості, визначні будівлі і т. п.; коли є в поселенні фільварок, млини, заводи, пасіки—то вони докладно описуються. В описах міст і містечок до цього додаються ще нариси з історії тих поселень. В кінці опису подано загальну характеристику повіту—географічні умови, ґрунти, заняття населення, селянські повинності і т. п. За таким планом описи складено по всіх повітах, варіюючись лише в повноті поданих відомостей. Напр. опис с. Думанова з «Камерального и топографического описания местечкам и деревням уезда Каменецкого»:

Село Думанов помещика Рацибуровского	Дворов		Обитателей		
	Камен- ных	Дере- вяных	Мужеск. пола	Женск. пола	
Шляхты	—	12	43	33	Положение имеет по обе стороны реки Смотрича и безым. прот.; с правой окружена полями. На горе на правом берегу дом старинный деревянный ошкатуренный и на дворе фолварк где живет економ; ворота каменные на коих и онбар. Село расположено по долине и река Смотрич протекая разделяет оную попалам. Строения в оном церко(в) деревянная, праздник в Покрова Богородицы, корчма деревянная же с коей аренды 1460 злот.
Подданных	—	76	281	290	

або опис села Дубової з «Камерального и топографического описания Подольской губернии Балтского повета»:

Село Дубовое состоит в казенном ведомстве в нем находится	Дворов		Обитателей	
	Камен-ных	Дере-вяных	Мужеск. пола	Женск. пола
Духовных греческого исповедания . . .	—	2	4	5
Казенных крестьян: Россиян	—	8	8	10
Волохов	—	22	56	71
Шляхты чиншевой . .	—	1	2	2
Евреев	—	1	2	2

Положение имеет частью по скосогорью, частью на ровном раздольном месте на правой стороне речки Ягорлика; окружается с одной стороны рекою Ягорликом, за которою принадлежат к Новороссийской губернии село Дубовое ж, а с протчих с двух сторон Ягорликом... і т. д.

Находится деревянная, такая как и в предидущих селениях построенная, в 788 году обращенная из униятской во имя Архистратига Михаила, церковь в коей иконостас старый, при ней священник ползуется одними только доходами, поля же либо сенокоса церковного при сей церкви не имеется. Корчма деревянная старая жидовская, при ней погреб. Впрочем крестьянские избы расположены так как и в предидущих селениях без дворов и огородов кроме небольших окладанных каменем для поз. авления хлеба огорож.

Описи міст та містечок мають такий вигляд, як оцей опис містечка Крутих з того ж Балтського повіту:

Местечко Крутые или Крути состоит в казенно(м) ведомстве и распоряжении: в нем находится:	Дворов		Обитателей	
	Камен-ных	Дере-вяных	Мужеск. пола	Женск. пола
Духовных греческо(го) исповедания . . .	—	4	16	9
Духовных униятского исповедания . . .	—	1	2	3
Шляхты правой дедичной вечной . .	—	2	3	4
Шляхты правой доживотной . . .	—	4	15	11
Шляхты служащей . .	—	4	9	5
Шляхты чиншевой . .	—	91	81	79
Гусаров вольно живущих, служивших прежде при дворе у князя Любомирско(го)	—	8	17	18
Мешан еврейского закона	—	70	97	122
Венгров	—	1	2	
Казенных поселян: Русских	—	37	228	235
Волохов	—	28		
Цыган	—	2		
	—	192		
На предместьи местечка Крутых, состоящем у господина Метельского за 16 000 злотых на три года с 794 года	—			
Казенных поселян . .	—	13	89	79
посесоров.	—	1	5	4

Положение имеет на отлоговистой возвышенности с косогорью по правой стороне речки, выше сего местечка из родника начинающаяся (назв. Крутянкою). Предмесья же сего местечка по обе стороны по скосогорью в верх и в низ сего раздолья... і т. д. ...в нем находится:

казенная большая каменная, продолговато зделанная корчма, называемая по здешнему австериею, в середине ново(й) большой заезжей, продолговатой, гонтою накрытой двор, а по обоим концам оной по две на каждом углу в два этажа горницы, под коими по двум концам два казенные каменные довольно величины погреба.

Ниже сей австерии находится особо питьейный погреб, ниже еще немного, казенное большое каменное в один этаж строение в коем по одной стороне находится две для кузнецов горницы, прочее ж пространство занимаемо было кузницею от чего и ныне называется казенная кузница. В самом низу над протекающем здесь вышеупомянутым малым называемым Крутянским ручейком казенной каменной небольшой домик при коем особых никаких строений не имеется і т. д.

Як вже було згадано до описів міст і містечок додаються нариси з історії їх. Так у кінці опису м. Крутих є: «о сем местечке повествуют, что в начале еще сего 17-го (очевидно 17... років) столетия был на сем месте только один степ и по горам очень возвышенным отлоговым, в иных же, местом и круты(м), были дубовые большие леса кои сие местечко окружают где ныне один степ. Сего же столетия около третьего десятка начала осаждаются по (нерозібрано) Андрея Любомирского небольшая слобода называемая от крутоств некоторых окружающих сие место крутых гор Крутою. Немного после того спустя, собравшись на сем месте мещани еврейского закона начали производить торги, ярмонки и по позволению помещика свое рукоделие, чем приумножение числа помалу составило подобие ныншнему местечко, которое и существовало до воследовавшей в 767 году татарщины, в которую так как и за нею последовавшую в 768 году уманскую революцию называемую было и разорено до основания. После чего на сем месте была пустыня, жилища же никакого не было, а оно 772 года начало опять под прежним названием собираться местечко от которого времени прибавляясь мало по малу существует. Привилегии мещанство сего местечка никакой не имеют которая бы была основательною сего местечка, а имеют они только два права от князя Любомирского как дававшие одна в 786 году месяца июня 16, а другая в 794 году июня 29 месяца, которыми запрещается ничего ни в аренду ни в другие подати не прибавлять сверх установленных им для онаго местечка пунктов, которых однакож они не имеют».

На жаль на підставі того матеріалу, що зберігся, не можна встановити ані техніки самого опису, ані мети, з якою його було переведено. Як відомо 1793 р. Поділля увійшло до складу Російської імперії. Отже можливо, що цей опис було переведено для докладнішого ознайомлення з новопридбаними землями. Є проте це цінний матеріал, що малює стан Поділля часів приєднання до Росії, матеріал, що й досі ще жде свого дослідника.

Але певні спроби дати суцільний, економічно-географічний нарис Поділля на підставі цього матеріалу знаходимо ще в XIX в.¹⁾ Маємо на увазі цікавий рукопис, вишуканий по-між цими камеральними описами. Повна назва рукопису така: «Топографическое и статистическое описание Подольской губернии, сочиненное 1819 года подольским губернским землемером Викентием Рудлицким». Є це зшиток на 31 лист гарного синьоватого паперу з золотим обрізом формату in 4°. Заповнено всього 14 листів, писаних з обох боків. І от на цих 14 листах подано невеличкий географічно-економічний нарис цілого Поділля тих часів. Нижче ми подаємо цей оригінальний твір цілком. Тут скажемо ще кілька слів про звязок поміж згаданими камеральними описами та цією роботою.

Автор рукопису В. Рудлицький ніде не посилається на ті джерела, якими він користувався. Проте заголовок, подібний до заголовків камеральних описів, а також посада автора, яко губерньського землеміра, свідчить, що автор про ті описи знав, і можливо вони і дали йому думку написати свою розвідку. Але поза тим деякі місця рукопису свідчать і про певне використання матеріалів камеральних описів. Наведемо для прикладу описи пасіки з камерального опису і з рукопису Рудлицького:

¹⁾ Не згадуємо тут про відому працю Марчинського „Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej“, що вийшло у Вільні 1820 р. оскільки лише після докладного вивчення наведеного матеріалу можна говорити про його використання в цій роботі.

У камер. опису Балтського повіту читаємо при описі пасіки фільварка с. Мошняг Юзефгородського ключа:

«Каждый улей в сем заводе в хорошие годы может дать три и больше роев или приплодов новых, иногда же сей новый приплод или рой одного и того же лета дает еще от себя рой или приплод, так называемый парой; и так в хорошее ройовое лето от одного лета может получить от одного улья три или четыре молодых приплодов; однакож как таких ройных пчел так и столь хорошего ройного для них лета случается очень редко. Обыкновенно же считается иногда хорошим для пчел лето, когда из одного роя получается в двое молодых против старых. В сем заводе случается что иногда в хорошее так называемое медное лето, как ульи суть весьма малые и соты помещаться иногда не могут, то и выкапывают под некоторыми ульями глубины на поларшина, а ширины равной улью но немного поменьше иногда ямки, дабы пчелы могли соты свои распространять в низ ямки и не было б им душно...

У Рудлицького:

...в обильное лето выходят по три и четыре роя из улья от одних сильных пчел, однакож столько плодных мало. Почитається же весьма выгодным летом то, естли получается три части молодых роев противу старых... Когда ж по малости и тесноте улей в плодоносный год наполнится сотами, то выкапывают под ульями в земле ямы, дабы пчелы могли распространять свои соты, и не было бы им душно і т. д.

Звичайно, автор користався не одними лише камеральними описами. Цілий ряд статистичних відомостей наведених в рукопису не можна було добути з тих описів; їх довелось, очевидно, брати з інших джерел, але з яких саме, автор на жаль не зазначає. В цілому рукопис являє собою цікаву спробу ще з початку XIX в. дати наукову розвідку з економіки Поділля та разом з тим є це матеріал першорядної ваги для історика, що досліджує ті часи тепер. Ось цей рукопис:

Статистическое и топографическое описание Подольской губернии¹⁾.

О границах, долготе, широте и пространстве Подольской губернии. Подольская губерния ныне граничит к северу с Волынскою и Киевскою губерниями, к востоку с Херсонскою губернією, к полудню с Бессарабскою Областією, отделяясь рекою Днестром, а к западу с Австрийскою Галицією—рекою ж Збручем отделяясь. В длину от запада прямою линією, начав от Австрийского Владения на восток к Херсонской губернии простирается до 304 верст, а в ширину от 97 до 150 верст. Все же пространство сие Подольской губернии и площади своей заключает количество земли, исчисленное порознь: (див. таблицу на стор. 100).

О населении, наречии народа и многолюдстве. Народ, населяющий Подольскую губернию, состоит из древних племен славянских Рунов, Сарматов и Поляк, между коими особо по городам и всем местечкам имеется множество Евреев, при реке ж Днестре в Селениях Побережских много поселилось Волохов и Молдаван, а в городах Каменце, Могилеве, Балте и местечке Рашкове несколько Армян и Греков, находится тоже не малое количество по всем почти поветам так называемых Цыган, происходящих от Сарацинского племени—рассеянных по местечкам и селениям. Дворяне говорят по польски, у простого народа в поветах Балтском, Ольгопольском, Гайсинском, Брацлавском, Винницком и Литинском произношение речи украинское

¹⁾ Повний заголовок рукопису написаний на окремому листі такий: Топографическое и статистическое описание Подольской Губернии сочиненное 1819 года Подольским Губернским землемером Викентием Рудлицким.

В поветах.

Поветы	В квадрат- ных саженьях	В десятинах		В верстах		В 7-ми верстных милях	
		Десятины	Саже- ни	Вер- сты	Саже- ни	Миля	Сажени
Каменецкий	629790531	262412	1731	2519	40531	51	5040531
Проскуровский	581629687	242345	1687	2326	129687	47	5879687
Летичевский	670966874	279569	1274	2683	216874	54	9466874
Ушицкий	483007500	201253	300	1932	7500	39	5257500
Могилевский	460586875	191911	475	1842	86875	37	7336875
Литинский	709664375	295693	1175	2838	164375	57	11414375
Винницкий	627860937	261608	1737	2511	110937	51	3110937
Ямпольский	943292500	393038	1300	3773	42500	77	42500
Брацлавский	661392187	275580	187	2645	142187	53	12142187
Гайсинский	627284375	261368	1175	2509	34375	51	2534375
Ольгопольский	751742187	313225	2187	3006	242187	61	4492187
Балтский	1902445000	792685	1000	7609	195000	155	3695000
А всего	9049663028	3770692	2228	36198	163028	738	9163028

малороссийское, в прочихже поветах смешанное с польским и мазурским. Евреи говорят испорченным немецким языком, а Молдоване молдавским. Есть также несколько деревень российских староверов или Раскольников, поселившихся в здешнем краю во времена бывшего им за вероисповедание приписания.

Владичествующая религия в Подольской губернии есть православная, грекороссийская, но дворянство польского происхождения римско-католического исповедания—весьма малая часть простолюдинов придерживается унии. Евреи же все держатся старого Моисеевого Закона и раввинских Талмудовых преданий. Многолюдство по поветам, с показанием по городам, местечкам и селениям домов, ниже сего в табели изяснено.

Поветы	Поселения				В них домов			Жителей		
	Города	Местечка	Селения	Деревни	В горо- дах	В ме- стечках	В селах и деревн.	Мужск. пола	Женск. пола	Ребят
Каменецкий	1	13	128	67	885	1832	10513	37449	27275	52464
Проскуровский	1	8	121	63	507	1776	12808	42054	33254	19513
Летичевский	1	6	113	62	338	1140	9869	35364	26601	27740
Ушицкий	2	13	164	29	487	1999	11739	30106	45090	1711
Могилевский	2	6	107	—	1984	1199	10820	30891	35440	35160
Литинский	3	6	129	46	1256	1002	10132	37487	34330	12452
Винницкий	1	8	129	—	799	1849	8973	34354	25958	14182
Ямпольский	2	12	126	20	448	2997	14692	41875	36299	6711
Брацлавский	1	2	110	56	324	2135	12555	38773	29114	23415
Гайсинский	1	11	109	11	404	2486	11544	48027	35970	25953
Ольгопольский	1	3	92	—	195	1465	12902	39614	38575	8519
Балтский	1	15	197	6	718	2609	13303	44917	34207	15974
Итого	17	107	1525	360	8345	22489	139850	460911	403252	234280

О дворянстве. Дворянство в Подольской губернии состоит на таковом же основании и пользуется теми же правами как и во всей Российской Империи. Чиншевая шляхта или по переводу на российский язык оброчные дворяне — происхождение сей шляхты есть действительно пришедшего в нищету дворянства, поселившегося равномерно в помещичьих и казенных старостин-

ских имениях на чужой земли, за каковую та шляхта платит чинш или оброк; но паньщины или по российски боярщины, не работает, а отбывает шляхетскую повинность, то-есть употребляется на посылки верхом, и сверх того дает десятину от пчел и овец.

О купцах и мещанах. Купцы и мещане большею частью Евреи живут во множестве по всем городам и местечкам, в руках их вся торговля заграничными товарами. Некоторые из них суть ремесленники, а прочие шинкуют горячими напитками. В хлебопашестве Евреи вовсе не упражняются, и в земледельную работу к христианам не нанимаются. Христианского же закона купцов и мещан немного в городе Каменце Армяне, а в Могилеве Армяне и Греки, в прочих же казенных городах поступили в мещане большею частию из хлебопашцев после присоединения сего края, кои и ныне еще упражняются в земледелии, а некоторые в ремеслах. Есть несколько из других российских городов, кои, поселяясь для промыслов, записались и записываются в здешнее купечество и мещанство. Но во всей губернии купцов-капиталистов мало, потому что торговля едва приняла свое начало, и что знатнейшим торгом, то-есть здешними продуктами занимаются самые помещики.

О крестьянах или подданных. Крестьяне или подданные по селениям упражняются в хлебопашестве и скотоводстве, а многие и в разных ремеслах для своего пропитания, сверх сего обрабатывают господские пашенные обширные ланы своим скотом, тож и сенные пажити собственноручно и на своем содержанию. Обыкновенно определяется помещиками в зимнее время в неделю два дня, а в летние три дня на работу пешему пешую, а имеющему тягло, то есть скот, скотом, как то: поединок одним, паровый двумя, потройный тремя, четверной четырьмя, а плуговой шести волами, для паханья земли, либо перевозки, которым крестьянам соответственно их имуществу выделяют помещики пахатную и сенокосную землю к хлебопашеству для их пропитания. Кроме ж рабочих дней определенных отработать еженедельно—летом должны крестьяне работать каждой по 12 дней летних от дома. А для починки греблей и плотин 12 дней в год, по здешнему называемых шарварков. Сверх изысненных рабочих дней дают десятину от пчел десятой пень, а в некоторых местах от приплода овец десятую овцу. В добавок дают по 2 и 3 курицы, по несколько яиц и прядут пенки по два и три мотка—тоже платят деньгами так называемую подорожчину. Равно и от скота, по несколько копеек серебром в год. Состояние крестьян могло бы быть лучшим, если б они были деятельнее и трудолюбивее.

А. По предмету земледелия.

1-е. О пошве земли. Пошва земли в Подольской губернии весьма плодородна, коей в том немало способствует климат теплый, приятной и здоровой. Кряж земли на равнинах есть тучной чернозем и только в некоторых местах косогористых смешан с серым песком, мелким камнем, глеем, илом и глиною. Под верхним же слоем земли, который толщиною местами до $2\frac{1}{2}$ аршин, находится либо плитник, именуемый шифер, либо беловатый известняк в некоторых же местах твердый камень, либо желтая и белая глина, способная для кирпича и сосудов.

О горизонтальном положении паралельных слоев земли, течению рек и речек и произведения скал. Горизонтальное положение паралельных слоев земли и найденные в недрах оных окаменелости рыбих костей и морских раковин, ясно доказывают, что сия страна была некогда покрыта морем, весьма вероятно, что большое склонение горизонта от северо-запада к юго-востоку и косвенное оному, под острым углом, меньшее склонение от севера к югу, по удалении оного моря дала направление нынешнему течению рек и речек, про-

исходящих из источников вод, которые, протекая соразмерно оным склонам и обилию их в продолжении может нескольких тысяч лет, вырыли себе столь глубокие корита, и произвели перпендикулярные разрезы горизонтальных слоев, претворившиеся со временем в скалы или белые известные или сероватого плитника, именуемого шифер, или твердого камня, на подобие гранита.

2-е. *О поверхности земли.* Поверхность земли довольно ровна, а хотя местами есть и горы, но оные не очень высоки и состоят в некоторых местах из каменистых утесистых оврагов видимых на кособогах при берегах реки Бога, Днестра и других в них впадающих речек, во множестве Подольскую губернию пересекающих. Общее, главное и весьма приметное склонение горизонта земли есть от северо-запада к юго-востоку, которое разделяется на большее и меньшее. Большее склонение горизонта земли есть от северо-запада к юго-востоку, что заметить можно по течении рек Бога и Днестра. Другое же склонение горизонта гораздо меньше есть от севера к югу таковое что земля по обе стороны реки Бога, взяв от устья речек в нее впадающих в вертикальном или наклонном от северо-запада к юго-востоку оной положении представляют пространную равнину, от чего и речки и ручьи по оной протекающие, не имея большого спада, разливаются и теряются между весьма отлогими берегами, и составляют болотистые места, зарастаемые тростником, а самая приметная часть сего склонения земли начинается от вершин речек впадающих в Днестр, которые, по мере спада, протекают весьма быстро между утесистыми скалистыми берегами, так что сие склонение, начинающееся между южными вершинами речек, впадающих в Бог и северными вершинами речек, впадающих в Днестр, составляет не столько гребет гор, как в обширном изображении большой кособога реки Днестра.

3-е. *О реках, речках и ручьях.* Главнейшие реки в сей губернии есть Бог и Днестр. Первая река Бог берет свое начало в Волынской губернии в смежном с Подольскою губерниєю Староконстантиновском повете близ местечек Купеля от куда войдя в Подольскую губернию, близ села Глядок, протекает в дол целой губернии от северо-запада к юго-востоку чрез Проскуровский, Летичевский, Литинский, Винницкий, Брацлавский, Гайсинский между Гайсинским и Ольгопольским и чрез Балтский поветы. Впадающие в Бог речки суть следующие: Плоская, Божок, Волк, Иква, Снивода, Постыл, Згар, Ровец, Ров, Потуха, Краснегоры, Счетимская (?), Сальница, Соб, Нетека, Удич, Рохна, Саврань, Синица и Кодима, текущая по границе Подольской с Херсонскою губерниями, а пониже сего места, между селениями Подольской губернии местечка Богополя и Херсонской города Ольвиополя с левой стороны впадает не малая река Синюха, составляющая Херсонскую губернскую границу, с начала с Киевскою, а потом с Подольскою губерниями. Тут вступает уже Бог в Херсонскую губернию. Все сии речки имеют вершины некоторые в Подольской, а другие в Киевской и Волынской губерниях. Река Бог имеет довольно широко течение, но почти по всех местах непокрываемые в обыкновенное ее течение водою каменные пороги, глубиною же она в некоторых местах не более двух футов, а потому самому по ней судоходства и сплавки лесу не было. Сверх того, она река заграждена множеством мельничих плотин. Вторая река Днестр, вытекающая из Тарнопольской Области, приемлет в себя реку Збруч, имеющую вершину Волынской губернии, Кременецкого повета близ местечка Белозорки и составляющую Подольской губернии с Тарнопольскою областию губернскую границу. От устья Збруча река Днестр начинает отделять Молдавию или Бессарабскую область от Подольской губернии. Течение оной от северо-запада к юго-востоку. Воды сей реки орошают с правой стороны границу Бессарабской области, а с левой границу Подольской губернии, поветов Каменецкого, Ушицкого, Могилевского, Ям-

польского, Ольгопольского и Балтского. Впадающие в Днестр с левой стороны из Подольской губернии речки суть следующие: Жванчик, Смотрич, Мукша, Тарнава, Рогозна, Студеница, Теремка, Ущица, Хрептиевка, Калось, Жван, Караецъ, Лядава, Юрковецъ, Немия, Дерля, Волковица, Яруга, Мурафа, Русава, Владинка, Рашковка, Соколовка, Строиница, Белоч, Чорна, Рыбница и Ягорлик. Сия последняя речка, мелководна и застроена мельничными плотинами, и взяв свое начало близ города Балты, составляет губернскую границу между Подольскою и Херсонскою губерніями; на правом берегу устья ее и на левой стороне реки Днестра находится местечко Ягорлик, а на Бессарабской стороне противу онаго лежит село Мурица. Тут река Днестр оставляет Подольскую губернію. Днестр имеет множество бродов, которые покрываются, даже в самое жаркое время, не менее $1\frac{1}{2}$ сажени. Дерево как и с областей Тарнопольской и Бессарабской, так и с Подольской губернии сплавливается беспрепятственно, и когда не бывает в Молдавии заразы, то плоты сии наиболее пристают в Жванце, Могилеве, Рашкове, Ямполе, а некоторые плывут в Херсонскую губернію, где жители, неимеющие своих лесов, покупают надобное для них дерево и гонт. По реке Днестру хотя бы и могло быть плоскоходными судами, с небольшим грузом плавание—но для сего потребно устроить на впадающих реках для бечевого хода мосты, и исправить в некоторых местах каменные горы. К тому же как прежде сего здешние жители не имели к Черному мору никакой торговли, то и не сделали к тому привычки. Нынешнее судоходство по Днестру производится с 1801-го года выстроенными из елового дерева поромами, обшитыми досками и полубарками к Одессам до Акерманского залива. В реке Днестре есть очень много отмелей и бродов, которые по быстроте оной всякой год переменяются. Кажется ли же прибавления воды весною в марте, долго ли полноводие продолжается? совершенно сказать не можно, по тому, что в один месяц бывают прибавления раз по пяти и более, так как и упадок ее. В дождливое же время, никакого примечания по непрерывной перемене воды сделать неудобно, а по случаю прежде бывших плаваний, как в низ, так и в верх по Днестру небольшими и не тяжело нагруженными лодками и поромами, способнейшим временем почитается: первое, по вскрытии и совершенном очищении реки, с половины марта месяца, второе в исходе юния и продолжается удобное такое время месяца по два; берегом же для тягу лошадьми шли прежде здешним, а где не позволяло место, молдавским берегом. В самое ж осеннее время и далее при закрытии реки льдом, ежели таковое случится, во время наводнения, то с оным и замерзает; должно быть весьма жестокой зиме, чтоб поверхность реки Днестра замерзла, чему причиною великое оной падение, чрез что вода течет с такою быстротою, что не смотря на обилие впадающих в нее речек, она мелководна и часто подвергается переменам, то скорому возвышению, то скорому упадку воды.

4-е. О лесах. В оной губернии местами есть изрядные леса, годные весьма малую частию даже и на корабельное строение, а именно в поветах Ущицком, Каменецком, Летичевском, Литинском, Брацлавском, Гайсинском и Ольгопольском, в поветах же Проскуровском, Могилевском, Ямпольском, Винницком, а особливо в Балтском в лесе крайний недостаток, в рассуждении степного их местоположения. Леса все вообще состоят из дубу, грабу, клену, илиму, ясену, березки, явору, буку, вязу, липы, ивы, осики, ольхи, березы, береста, вербы, тополи, дереня, калины, терновника, глогу, орешника, диких яблонь, груш и черешень. В северной же части Литинского повета растет но весьма в малом количестве и сосна. Но все сии леса ежегодно приметно уменьшаются по мере употребления оных, и по самой нужде в пахатной земли по числу умножающагося народа. Некоторые помещики разделяют леса на ежегодные лесосеки от 30 до 50 частей, смотря по пространству и удобности

оного. Казенные леса в селениях старостинских и купленных в казну у князя Любомирского, состоять в ведомстве лесного штата чиновников. Ведомость лесам по поветам находящимся в следующей таблицы показана, в коей корабельные дубовые деревья, в малой части между строевыми лесами произрастающие, в графах строевого леса помещены:

В поветах	Л е с а				
	Мачтовый	Корабельный	Строевой	Дровяной	Итого
	Д	е	с	я	т
Каменецком	—	1000	2145	4186	7331
Проскуровском	—	—	3251	5153	8404
Летичевском	—	—	6371	18732	25103
Ушицком	—	100	5224	10081	15405
Могилевском	—	—	2357	3427	5784
Литинском	—	—	5946	19141	25087
Винницком	—	—	4515	11381	15896
Ямпольском	—	—	6716	13801	20517
Брацлавском	—	—	12814 ¹ / ₂	22026	34840 ¹ / ₂
Гайсинском	—	—	11307	24812	39119
Ольгопольском	—	—	15233	31568	46801
Балтском	—	—	6086	16379	22465
А всего	—	1100	81965 ¹ / ₂	180687	263752

5-е(а). О сенокосах. Сенокосов в Подольской губернии довольно находится в поветах Проскуровском, Летичевском, Литинском, Винницком, Гайсинском, Ольгопольском и Балтском, по причине первых 5-ти равного и низменного их положения, а последних двух степного. Большая ж часть лугового, меньшая степного сена. В поветах же Каменецком, Ушицком, Могилевском, Ямпольском и Брацлавском, за гористым и каменистым по большей части положением, хотя и находятся степные и дубровные сенокосы, однакоже не в таком изобильном количестве. Скашиваемого и собираемого по поветам сена, собранное сведение, в нижеследующей таблицы показано:

В поветах	Л у г а	
	Сколько под оными земли	Сколько соби- рается сена
	Десятины	П у д ы
Каменецком	4202	51696
Проскуровском	18750	444937
Летичевском	28840	493652
Ушицком	9684	56663
Могилевском	3140	37278
Литинском	14738	445525
Винницком	14730	730344
Ямпольском	33128	514594
Брацлавском	30023	671999
Гайсинском	31385	500565
Ольгопольском	15228	995600
Балтском	76611	1059071
А всего	280459	6001924

(b). О пастбищах. Пастбищ, достойных замечания в сей губернии, не имеется. Для домашнего ж хозяйственного скота помещики свои пахотные земли при экономических размерах разделяют на три или четыре смены, из коих ежегодно одну оставляют, летом на пастбище, одну ж пашут в юлие месяце, в первой раз, а второй в конце сентября, и засевают озимым хлебом. На будущее ж лето вторую змену, и так далее зменяют. По над рекою Днестром и

в близь оной текущими речками по косогорам и оврагам к паханню неспособным, хотя и есть пастбища, но оные не так выгодны, для корму рогатого скота, как более для овец и коз. В поветах же Ольгопольском, Балтском, Ямпольском, а в малой части и Проскуровском по причине малого населения оных противу пространства земли и степного положения, излишня от посева земля употребляется на вскормление закупаемого промышленниками в хурты рогатого скота, по вскормлению онаго для продажи за границу, а овец и коз на варение салганов.

6-е (а). *О пашенных землях.* Пахатные земли довольно плодородные. Хлебопашество есть главный промысел жителей Подольской губернии. Пашут плугами на двух колесах с одним железным сошником, называемым лемеш; к нему приставляется острое железо, называемое чересло, которое прорезывает перпендикулярно землю, и горизонтально подрезанную лемешом выворачивает ее из борозды. В сии плуга запрягают в три пары волов или лошадей, определяется к ним два человека, один с них управляет плугом, а второй скотом. На озимой хлеб пашут в два раза. Первой в конце июня, а второй в конце августа или в сентябре месяце и по выпашанию сеют семена ржи и пшеницы, для ярового же хлеба, по обсева озимого, пашут в октябре месяце, и доколь земля не замерзнет, а весною, сколь скоро очистятся поля от снега и земля растает, что бывает в марте месяце, выпашанную осенью землю в другой раз переоривают оную ралом, или прямо на выпашанной осенью сеют яровую рож и пшеницу, овес, ячмень, чечевичу, горох,—а в половине апреля—фасоль, молдавскую кокорузу, конопли в мае просо и лен, но весьма в малом количестве, единственно для домашнего обихода в июне ж месяце сеют гречигу. Пахатную землю в некоторых местах, и почти только на помещичьих ланах удобряют навозом. Хлебопашество в Подольской губернии весьма выгодно, из коего не только знатное число разного хлеба вывозится за границу, варится много пива, и высаживается довольно горячего вина, излишество коего, равномерно отвозится за границу, но еще помещики, на случай недорода, по гумнам и в скирдах оставляют для себя всегда большое количество. Собранная же ведомость по поветам о посевах и урожаях разных родов хлеба на обороте сего порознь во всяком повете показана (див. таблицу на стор. 106—107).

(b). *О табаке.* Табак в здешней губернии в величайшем употреблении. Дворянство, купечество, мещанство и поселяне все вообще исключая старообрядцов или так называемых здесь пилипонов, курят его, а некоторые нюхают. В достаточнейших домах курят турецкой табак, привозимой с за границы из Турции. Протчие же жители из домашнего произрастания, с коего и нюхательной табак делают своеручно. Посев табаку не может быть изображен в мере, по притчине мелких семян, и в малом количестве к посеву потребных, который сеют в парниках, по выростанию его до 4-х листков рассажают его из парников в хорошо приготовленную унавоженную землю, расстоянием один от другого в пол аршина, как уже примет ся, землю между стеблами поворачивают, дабы не обрастал какою-либо травою; когда начинает цвести, то посторонние отпрыски от стебла и верх зривают. Когда ж листья начинают желтеть в сентябре месяце, то таковые листья обламывают и собравши оные, кладут в покрытом месте на соломе, а с верха сии листа накрывают ячменною соломою и скоро только согреться, и листья не много потолстеют, то нанизывают его на бичевки или шнуры и сушат под шопами и кришами. Как уже высохнет, то складывают его в папузы, из каковых папуж, составляя сотни, между четыре прутки укладывают крепко сотню, стягнувши, который уже к курению употребляется. Такового табаку две породы находится. Первой называемый гладкий Виргинский и Амерфортский, который не так крепкий и приятного в кусу, второй именуемый Бакон в употреблении у про-

В поветах	П о с е в									у		
	Ч е т									е р		
	Ржи	Пшеницы	Ячменя	Овса	Гречи	Проса	Кукурудзы	Льну	Гороху	Ржи	Пшеницы	Ячменя
Каменецком	10028	4975	10112	8454	8419	818	358 ¹ / ₂	248	68	35640	11919 ¹ / ₂	16116
Проскуревском	20672	7300	15701	16849	8116	867	90 ³ / ₄	97 ³ / ₄	89	65694	26805	43936
Летичевском	15902	6277 ¹ / ₂	10975 ¹ / ₂	11299	11372	743 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂	61	123	67706	24229 ¹ / ₂	29288
Ушицком	25495	9934	13183	12505	2714	1000	333	42	53	41805	25464	32672
Могилевском	6667 ¹ / ₂	10213 ¹ / ₂	5989 ¹ / ₂	11505	4824	370	15	3 ¹ / ₄	28	25225	27058	16742
Литинском	17862	7962	11046	13632	10612	713	86	229	183	50000	17201	27616
Винницком	14467	7261	8673	13307	8624	1246	27	278	104	53356	26783	22376
Ямпольском	17114 ¹ / ₂	11701	10291	12722 ¹ / ₂	4857	1480	458 ¹ / ₂	104	67	63656	28575	33428
Брацлавском	18742	6822	8072	10557	6199	2841	—	213 ³ / ₄	106	71279	34966	21776
Гайсинском	21676	12216	9400	14737	6936	2874	—	27	363	100683	46667	29988
Ольгопольском	11888	9526	5553	6510	5950	1898	621	238 ¹ / ₂	104	44258	40975	14348
Балтском	13023	13576	8719	10285	1155	998	642	466 ¹ / ₄	48	29401	34009	21368
Итого	193537	107734	117715	142362	79778	15848 ¹ / ₂	2635 ¹ / ₄	2006 ¹ / ₂	1335	648703	344652	30968

с е в					у р о ж а й								
е т в					р т е й								
Гречихи	Проса	Кукурудзы	Льну	Пеньки		Пшеницы	Ячменя	Овса	Гречихи	Проса	Кукурудзы	Льну пуд.	Пеньки пудов
8419	818	358 ¹ / ₂	248	685 ¹ / ₂	6640	11919 ¹ / ₂	16116 ³ / ₄	25299 ¹ / ₄	19129 ¹ / ₂	1304	1451 ¹ / ₂	495	2030 ¹ / ₂
8116	867	90 ³ / ₄	97 ³ / ₄	840 ¹ / ₂	6694	26805	43936	56064	25916	2138	317	198 ¹ / ₂	1944 ¹ / ₂
1372	743 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂	61	1293 ¹ / ₂	706	24229 ¹ / ₂	29288	35102	27489	2683	36	404	5168
2714	1000	333	42	536	1305	25464	32672	30408	7590	3131	1080	512	5273
4824	370	15	3 ¹ / ₄	234 ¹ / ₂	3225	27058	16742	25781	10758 ¹ / ₂	3420	84	5	2539
6612	713	86	229	1824	1000	17201	27616	31266	22685	2084	156	716	3340
6624	1246	27	278	1045	1356	26783	22376	44724	18756	4738	55	742	4418
857	1480	458 ¹ / ₂	104	607	1356	28575	33423	37735	11812 ¹ / ₂	7015 ¹ / ₂	1989 ¹ / ₂	238	1250
199	2841	—	213 ³ / ₄	1095	1279	34966	21775	31717	17273	8372	—	3593	21067
936	2874	—	27	3655	10683	46667	29983	56827	38103	49954	—	329	9020
950	1898	621	238 ¹ / ₂	1045	4258	40975	14345	19934	12433	7966	2981	857	8132
55	998	642	466 ¹ / ₄	489 ¹ / ₄	2401	34009	21368	25936	2190	1931	1351	910	948
78	15848 ¹ / ₂	2635 ¹ / ₄	2006 ¹ / ₂	13350 ¹ / ₂	48703	344652	309648 ³ / ₄	420793 ¹ / ₂	214135 ¹ / ₂	94736	9501	8999 ¹ / ₂	65130 ¹ / ₂

стого народа, крепкий, отвратительного вкусу и запаху. Из собранных ведомостей с поветов, в прошлом 1814-м году собрано табаку во всей Подольской губернии до пудов¹⁾.

(с). О произрастениях от земледелия. Огородные растения, овощи и цветы родятся с довольным изобилием. Сеют и сажают в поле на баштанах огурцы, тыквы, дыни, арбузы, из огородных растений свеклу, капусту, лук, чеснок, картофель, морковь, петрушку, пастернак, редку, репу, брукву, галярепу, каляфиоры, селеры, ямрут, поры, горох, фасоль, бобы, мак. Из пахущих злаков и цветов исоп, васильки, кануфор, зорю, шолфей, аглинскую и ординарную мяту, жеруху, чернушку, клин или аныш, патлизан, крокос, горчицу, гвоздички, нарцисы, тулипаны, лилеи, левкой, гиацинты, розету, розмарины, фиалки, туберозы, ясины и розы. В полях же сами собою без посадки и посева везде произрастают шпараги в довольном количестве.

7-е (а). О скотоводстве. Скот дворовой крупен и росту вышесреднего, как то: лошади, волы, коровы, овцы, козы и свини, малою частию ослы и лошаки, а из птиц куры, гуси, утки, голуби, индейки и цесарки, довольно количество выкармливается помещиками, шляхтою чиншовою и крестьянами разного скота от домашнего приплода, особливо Молдаванами в Ямпольском, Ольгопольском и Балтском поветах овец, из коего излишек продают на торгах или по селах промышленникам для згону за границу в Австрию, Пруссию и Варшавское княжество. Волон и свиней ежегодно выходит из губернии несколько десятков тысяч. Крестьяне редкие держат лошадей для езды, а более пекутся о рогатом скоте и овцах, по елику обыкновение из древле здешних крестьян в полевые работы около хлебопашества, в переезды и для возки тягостей употребляют всегда волов. Скот ходит в поле с половины марта по декабрь месяц, а в теплые зимы и далее, однакоже в холодные зимы в степных поветах по неимению леса следовательно для скота конюшен и огорожи, много оно гибнет от стужи, а особливо овец и свиней. За всем сим скотоводство выгодно, ибо пошва земли большею частию тучный чернозем, плодоносный и обильюющий лучшими пожитьями из сочных трав и злаков способных к прокармливанню изнеженных природою тварей, чему доказательством разведение некоторыми помещиками испанских овец с довольным успехом. Мясо от выкармливаемого убиваемого скота солится в домах для пропитания только, а сало свиное и зрезанное кусками солят в трешине и часто в городах и

Поветы	С к о т а				
	Лошадей		Рогатого		
	Упряжных	Жеребят	Быков	Коров	Овец
Каменецкий	6275	888	13252	15594	20139
Проскуровский . . .	10505	1787	5408	9256	22266
Ушицкий	3427	926	9250	5530	22297
Летичевский	4522	784	9304	9316	19247
Могилевский	2590	624	12094	8073	29453
Литинский	5784	1353	12103	9820	22233
Ямпольский	4244	1189	11491	10596	28868
Винницкий	2712	580	6911	5536	13763
Ольгопольский . . .	2214	1128	11238	9936	25048
Брацлавский	2293	469	7178	6173	18557
Гайсинский	2983	586	15305	10469	30857
Балтский	2944	2346	13515	18176	28591
Итого	50492	12660	127049	118475	281319

¹⁾ Кількість пудів зібраного тютюну в рукопису не проставлена. М. К.

местечках продается промышленникам, а равно говьяжье и овече для доставления к портам или за границу. А сколько одного скота, как то лошадей, жеребят, волов, коров и овец находится по поветам, с собранных в 1812-м году сведений в следующей на обороте сего листа таблицы явствуует.

(b). *О садоводстве.* Деревья в садах растут яблони, груши, дули, бергамоты, вишни, черешни, сливы, крижовник, малина, барбарис и смородина в городах же Могилеве, Ямполе и в местечках Чечельнике, Яруге, Цекиновке, Рашкове и в окрестных селениях разведено в садах знатное количество венгерских, но более волоских виноградных лоз, греческих орехов, персик и морвовых или шелковичных деревьев коих листьями в Могилеве Греки и Армяне кормят шелковичных червей. Из винограда разведенного в прошлом 1814-м году выгнетено до 1000 и более ведер подобного волоскому белого вина, которое там на месте и расходуется.

(c). *О рыболовстве.* В описанных реках по Подольской губернии во изобилии находятся рыбы, в кусом довольно приятные, из коих в Днестре суть следующие: осетры, чечуги или стерляди, севурги, сомы, вырезубы, коропы, налимы, марена, салакуша, хваты и раки, малою частию щуки. В Боге нет осетров, севрюг и стерлядей, а в протчих малых речках и на оных заграженных плотинами прудах ловятся коропы, щуки, окуни, лины, лещи, плотва, караси, вюны, ерши и раки. В некоторых же речках водятся форели, называемые по здешнему истронги. По реке Боге и другим, где устроены мельницы и плотины в прудах не ловят рыб два года, а в третьей осени делают спуск воды из пруда и тогда в друг выловливают всю рыбу, оставляя для росплоду несколько из всякого рода больших и самую мелкую. Пойманную же рыбу продают откупщикам оптом, а иногда и сами помещики посылают в города и местечки людей с рыбою для продажи на торге. Из сей губернии в другие вывозу рыбы не бывають, а вся раскупается здешними обывателями, а более всего Евреями.

(d). *О зверях, птицах и охоте.* В здешних лесах и по полях находится довольно зверей и диких птиц, в числе первых: волки, зайцы, лисицы, тхоры, борсуки, выдры, куницы, белки, суслики, хомяки и кроты, весьма малою частью серны или дикие козы. Из птиц: орлы, ястребы, филины, аисты, дрофы, тетеревы, дикие гуси, утки, кулики, чапли, журавли, рыболовы, бугаи, пиголицы, деркачи, соломки, коропатки, стрепеты, разных родов бекасы, каменки, дикие голубы, скворцы, дрозды, соловьи, перепелы, жаворонки, снигиры, чижи, костогризы, звоньцы, щегли, синицы, маколонгвы, подорожники, овсянки, ласточки, зяблицы, удода, кукушки, сороки, дятлы, вороны, галки, воробьи, желтобрушки и летущия мыши или нетоперы. Изясненные животные суть предметом удовольствия доставляемого здешнему дворянству занятием охотничею ловлею на звери ружейною с гончими борзыми собаками, а в обширнейших лесах с употреблением тенетов. Пернатые же одних, как дикие гуси, утки, дрофы, дикие голубы и т. п., подходя застреливають, других как куропатки, перепелы, бекасы, тетеревы, с помощью уложенных собак, называемых легавыми, накривают более сетками, по здешнему званными розяздами.

(e). *О пчеловодстве.* Пчеловодство в Подольской губернии весьма выгодно наипаче в обильное и тихое лето, и тем более занимает жителей, что сама природа теплотою воздуха доставляет им способные к тому плодовые сады, и приятные рощи, окруженные со всех сторон величайшим обильем всякого хлеба, сочных злаков, трав и цветов. Обыкновенно употребляютсз здесь не большие однодонные ульи вышиною $1\frac{1}{4}$ аршина, а шириною в $\frac{1}{2}$ аршина, и несколько шире, выдолбленные из дерева. В обильное лето выходят по три и четыре роя из улья от одних сильных пчел, однакож столько плодных мало. Почитається же весьма выгодным летом то, естли получается три

части молодых роев противу старых. Осенью хозяева истребляют третью часть, так старых ослабевших, как и молодых слабых, а оставляют на плод из них самые сильные пчелы. Меду и с воском получается из одного улья от 15 до 30 фунтов. Когда ж по малости и тесноте ульев в плодоносный год наполнится сотами, то выкапывают под ульями в земли ямы, дабы пчелы могли распространить свои соты, и не было бы им душно. Ульи сии на зиму в последних числах сентября ставятся в нарочно сделанные темники, а весною примечая по теплоте выставляются из темников, и кормятся несколько раз медом, пока могут сами уже в тихие дни из растений пищу себе носить. В таковом пчельнике или пасеке бывает от 50-ти до 100-а ульев и таковых пасек по несколько у достаточных помещиков имеется. Некоторые ж крестьяне и чиншова шляхта от 10-ти до 50-ти и более ульев имеют, от которых осенью помещикам дают десятину, или от всякого десятка десятой улей с пчелами. Мед и воск остальный от домашних расходов покупают промышленники и оной вывозят австрийского владения в город Броды.

В. По предмету мануфактур.

1-е. Высаживание горячего вина почты по всем местечкам, селениям и деревням Подольской губернии находятся кроме меньших имеющих по 1-му и 2-а котла, считается достопримечательнейших винокурен 541, в них котлов 1931, на коих делают из ржи, ячменю, гречихи, а в некоторых местах из проса знатное количество горячего вина, которого высаживается по поватам в год до 480.000 ведер, а которое употребляют в части на сытинки по местечкам и селениям, а часть оного продают промышленникам и оное отправляют в Бессарабию, Молдавию и княжество Варшавское.

Пива же ординарного варят из ячменю до 53.000-х бочок. 32-х гарцовых, которое по городам и местечкам на сытинки употребляют.

2-е. Рудокop и соляных источников не имеется, а вместо того во множестве находятся разного рода каменные горы, которых утесы состоят или из слоев сероватого плитника, именуемого шифер, или из слоев твердого камня, ломаемого на подобие кубов продолговатых, удобных на обделывание колон и других архитектурных строений, так же жерновов для мучных мельниц, или из мелового или из слоев известкового беловатого камня. На берегу реки Днестра при городе Ямполе, селе Флеменде, городе Цекиновке и других селениях утесы или скалы состоят из больших слоев простого или прозрачного алебаstra, который жители без уважения употребляют при всяких случаях вместо извести, сверх оного в Каменецком повете над рекою Збручем, около сел Чернокозинец и Заваля имеется алябастр или гипс белого прозрачного цвета, каковой подходит под лучший итальянский мрамор, которого во множестве вывозят в Подольскую, Волынскую и Киевскую губернии на архитектурные штукатерии.

3-е. О ремеслах, рукоделиях и других промышленностях жителей—мещанские упражнения суть в следующих ремеслах и рукодельях: портные, сапожники, кузнецы, слюсары, серебрянных и золотых дел магистеры, котельники, мясники, стекольщики, скорняки, овчинники, рещики, гончары, печники, кожевники, седельники, столяры, колесники, бондары, пильщики, часовые магистера, ткачи, хлебники и маслodoйники. Все сии ремесла и рукоделья находятся в довольном совершенстве, но некоторых ремесленников малое количество, и в губернском городе, а в уездных и вовсе нет. Многие поселяне сверх хлебопашества упражняются в рукоделиях, ткut холст, сермяжное толстое сукно, вычинивают овчины, выделяют кожи воловые и лошадиные, из овчины шьют шубы, а из кож крестьянскую обувь и лошадиную упряж, делают также деревянную и глиняную посуду и повозки, ло-

мают каменные горы на каменные стены к строениям, выжигают известь, делают кирпич, и нанимаются под извоз разных тяжестей, а особливо в города Одессу и Броды, а живущие при реке Днестре Молдоване ткнут изрядные из крашенной овечьей шерсти разноцветные ковры, поясы и валяют войлоки.

4-е. Суконные фабрики находятся по поветам Подольской губернии в разных местах, как-то в местечках Ярмолинцах, Николаеве, Деражне, Менжиборже, Байбузовке, городе Ямполье, селении Молчанах, в местечках Лучинце, Минковицах, в городе Виннице и селении Седлищах, местечке Ладжине, на которых выделывают разных цветов, ординарные сукна и баи в небольшом количестве, из ординарной овечьей шерсти, которые продают на месте соседственным жителям, а иногда торгующим по местечкам Евреям от пяти даже до десяти ассигнационных рублей аршин, ординарное сукно некогда при наборе рекрут покупают на мондировку оных.

5-е. Чулочная фабрика из овчины шерсти в городе Ямполье тамошнего владельца, в которой выделывают до 600 пар ординарных чулок.

6-е. Шляпных фабрик пять в городах Каменце, Ямполье, в местечках Вонковцах, Менжиборже и Черном Острове. Материал на шляпы употребляют на лучший сорт пух из заячих шкур, а на ординарной овчую шерсть, которые выделывают в весьма малом количестве и продают только в окрестностях жителям.

7-е. Сафьянных заводов в городе Могилеве три тамошних мещан, в которых выделывается козловых и овечьих кож сафьянных, черных до 1000, зеленого цвету до 1500, красных до тысячи и желтых до 1200; всего около 4700, которые продают—черные и зеленые по 5-ти, красные по 6-ти, а желтые по 4-ре рубли ассигнационных.

8-е. Кожанные заводы во всех поветах и почты во всяком местечке, помещичьи и партикулярных лиц находятся, в которых выделывают в некоторых юхтовые, а в других ординарные на упряж и обувь простого народа воловье и лошадиные кожи.

9-е. Потаженные заводы в местечке Черном Острове Проскуровского повета, Летичевского в Голенищеве и Калиновке, селениях Литинского в селе Рашковцах, Гайсинского в селе Михайловке—которого вываривают из деревянного и соломенного пепла до 5700 пудов, который покупают промышленники для отправления за границу.

10-е. Стекляных заводов простой работы белого и зеленого цвету Летичевского повета в селениях Войтовцах и Буцневцах и Ушицкого в селении Жванчику, с которых доходу помещики получают до 4000-х (рублей ассигн.). Все сии стекла как то битылки, шклянки, стаканы, тафли и протчие употребляются единственно внутри губернии покупаемые для подробной продажи, Евреями и другими промышленниками.

Подольский губернский землемер Рудлицкий.

ОКСАНА СТЕПАНИШИНА.

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ 1861 РОКУ В ШЕВЧЕНКІВ-СЬКИХ СЕЛАХ.

В Центральному Історичному Архіві імені Антоновича (фонд київського, подільського і волинського військового ген.-губ.) переходять справи викупної операції 1860—70 рр. сіл Кирилівки і Моринців на Звенигородщині—місць, де народився і провів дитячі роки Тарас Григорович Шевченко.

В 1860 роках Кирилівка належала поміщикові Валерію Фліорковському, Моринці—графові Володиславу Браницькому. Але це були нові власники. За попередніх є певні відомості лише що-до XIX століття—за XVIII ст. зустрічаються досить побіжні вказівки. Так, у викупних справах зазначено: два брати Демченки, селяни кирилівські заявили мировому з'їздові у 1865 році, що їх прадід Іванченко придбав у князя Любомирського шматок землі, ставок і збудував млина. Демченки мали на це документа за підписом і печаткою князя. На жаль мировий з'їзд за давністю літ детально цієї справи не розглядав. Отже, з цього не можна встановити, коли саме і які села належали тут Любомирським, що разом з Потоцькими організовували свої господарства на Правобережжі ще в XVII столітті. О. Кониський в статті «Дитинний вік Т. Г. Шевченка»¹⁾ зазначає, що на початку XVIII ст. Кирилівка і Моринці входили у Вільшанський ключ величезних маєтків хорунжини коронної княгині Яблонівської. В приватному архіві графів Браницьких мені пощастило знайти інвентар с. Кирилівки за 90-ті рр. XVIII ст. Що тут іде мова за село Шевченка, видно з запису на першій сторінці інвентаря: »селение Кириловка заседлася над речкою Олшаною. Церковь в том селении под названием святого апостола Иоана Богослова» Можна припустити, що с. Кирилівка в 1790 рр. належало Ксаверію Браницькому, великому гетьманові коронному. Останній польський король щедро роздавав панам великі простори—так утворились маєтки Браницьких, Понятовських, Ржевуських, представників пануючої класи Правобережжя, що історично стали тут посідачами великих латифундій.

Ксаверій Браницький одержав від короля в 1774 р. староство Білоцерківське. Учасник Торговецької конференції, він впливав в інтересах російського уряду, а після розділу Польщі склав своє гетьманування і оселився в Білій Церкві. Ще в 1781 році він одружився з Олександрою Василівною Енгельгардт—небогою Потьомкіна і фрейліною Катерини II. Енгельгардти відомі, як мілкопомісні дворяни зі Смоленщини. Брат О. В. Браницької міг одержати села Кирилівку і Моринці після розділу Польщі, маючи протекцію в особах всесильного дядька і впливової сестри при дворі. Отже десь на початку XIX ст. Моринці і Кирилівка належали вже Енгельгардтові—представникові військової російської буржуазії, що відтоді конкурувала з польськими панами, опираючись на уряд і збагачуючись конфіскатами. Була ще якась судова справа між Браницькими і Енгельгардтами (початку немає). Може в наслідок її і опинились ці села у володінні Енгельгардта.

¹⁾ Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка т. I.

Згодом, після смерті Павла Васильовича Енгельгардта маєток кирилівський в 1852 році було поділено між удовою Софією Енгельгардт і синами Василем, Миколою і Петром, причому Микола Павлович одержав Кирилівку, а Василь Павлович Моринці. Але вже в червні 1855 року село Кирилівку з хуторами купив поміщик штаб-ротмістр «в отставку» Валерій Еразмович Фліорковський по «купчей крепости київської палати гражданского суда». Йому належало ще село Жаботин на Черкащині. Десь в 70 рр. землі Фліорковського купив князь Воронцов, бо в 71 році остаточне розмежування селянських земель провадив його уповноважений. В 1903 році мировий посередник нарізував землю трьом селянам Решетилам із володінь тайного советника Миколи Артемовича Терещенка. Очевидно, до Терещенка перейшли рештки колишньої землі Енгельгардтів.

Село Моринці купив 22 вересня 1853 року граф камер-юнкер двора Володислав Володиславович Браницький—найстарший з трьох братів Браницьких—власників 228-х сіл на Київщині в колишніх повітах Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Черкаському і Радомишльському. На Звенигородщині Браницьким належало 28 сіл (12,2% всіх володінь). В 1903—1908 рр. селяни моринські обмінювали садки у спадкоємців графа В. В. Браницького—його дружини і дочок—княгині Марії Радзивил і Софії Строшці.

З інвентарного випису 1847 року видно, що весь кирилівський маєток складався з 8 сіл і 2-х хуторів: села—Кирилівка, Моринці, Майданівка, Верещаци, Будища, Сегединці, Журавка, Пединівка і хутори села Кирилівки—Кумпанів і Боровиків. В 60-тих рр. утворилось біля Кирилівки ще 3 хутори—Демків, Івасів і Калеників. С. Моринці тоді належало до вільшанського маєтку, Моринецького клоча, куди входили ще Майданівка і Верещаци.

За людність в цих селах Кониський у вищезазначеній праці пише, що в Моринцях в 1730 році було 50 дворів, в Кирилівці в 1741 р.—130 хат з 900 душами, але невідомо, звідки взято ці числа. В інвентарі с. Кирилівки за 1790-ті рр. записано 288 дворів (1951 душа чоловіків і жінок), що так розподіляються за розрядами:

Д в о р и у $\frac{0}{0}$ $\frac{0}{0}$			
Тягли	Піші	Сусіди	Без означ.
54,8	27,43	7,6	10,06

Отже, кількість дворів, порівнюючи з уставною грамотою 1865 р. (таблиця № 1) за якихось років 70 збільшилась в $1\frac{1}{2}$ рази, в $2\frac{1}{2}$ рази зменшилось тяглих, але у 4 рази збільшилось піших. Група, що не мала свого господарства, залишилась майже без зміни.

Вражає сила жінок-удовиць: серед піших—13,9%, серед тяглих—11,4% і серед інших—33,3%. Після останньої ревізії в Кирилівці зменшилось населення на 5 душ, а в Моринцях збільшилось на 6—здається оселились відпускні салдати.

З цього ж інвентаря видно, що кількість волів у тяглих була така:

По скільки волів	Д в о р и у $\frac{0}{0}$
1	15, 8
2	43, 6
3	10, 7
4	25, 3
6	2,53

Між тяглими 22,78% мали пасіки, здебільшого невеликі (найбільша 116 пнів); серед піших пасіки були у 2,5%. 11,3% тяглих і 1,2% піших мали ставки.

Чиншу тяглі платили рублями старими срібними по 2¹/₂ від вола, осипу давали від вола—житнього борошна—1 корець, ячменю і вівса по 16 гарців, дров по 2 фури, по 5 пудів сіна, по 1 колоді; косового відбували 1 день (тяглі і піші). Піші чиншу платили по 2 рублі—відбували 1 день косовий, 12 піших. Ще давали прибуток стави і пасіки (таблиця № V). Крім селян, було в Кирилівці три шляхтичі піших, що платили чиншу по три рублі, крамар давав 5¹/₄ рубля, а піп 5 колод. Коло 31% складав прибуток від корчмової оренди.

Такі повинності і данини бачимо в ті часи і в інших селах гр. Браницьких; наприклад, в Городиському ключі на Черкащині.

За законом 19 лютого 1861 року власник насамперед мав скласти уставну грамоту з участю селян. Кирилівські селяни з великим недовір'ям поставились до цього першого акту їх визволення.

Багато спричинилась тут відсутність самого Фліорковського. У «верующем письме» 1862 року Валерія Фліорковського до своєї дружини Цецілії Федорівни зазначено, що через виїзд «на неопределенное время» він залишає все своє рухоме й нерухоме майно в с.с. Кирилівці і Жаботині в її «полное без отчетное» розпорядження. Отже всі викупні операції в с. Кирилівці в 60-ті рр. провадила Цецілія Фліорковська через свого уповноваженого. Уповноважений передаючи уставну грамоту 62-го року мировому посереднику, зазначив, що селяни рішуче відмовились взяти участь в її складанні і в розв'язанні будь-яких справ. Мировий посередник, розглянувши уст. грамоту, викинув з неї додаткові статті (що йшли в супереч Положенню 19 лютого 1861 року) і, приїхавши 23 червня в с. Кирилівку, скликав сход, уповноважених від селян, пана, начальника повітової поліції й 3-х свідків з Вільшаної, щоб в їх присутності остаточно перевірити уставну грамоту. Уповноваженим від селян він «внушив», що вони на все мають відповідати «по чистой совести», нічого не додаючи і не ховаючись. Селяни заявили, що в уставну грамоту неправильно записані садиби у 35-х хазяїв (між ними Трохим Шевченко, Микола Шевченко й Тетяна Шевченко). А селянин Василь Олійник подав скаргу на економію, що забрала з його города дерев'яну огорожу. Крім цього, уповноважені селяни рішуче заявили—вони на уст. грамоту своєї згоди не давали, бо власник Фліорковський, перебуваючи раніше в маєтку, обіцяв зробити їм де-які вигідні для них уступки. Через те, що землеміра не було, мировий посередник узяв з уповноваженого Дунаєвського підпису, що той після перевірки виправить неправильності в садибах, а селянам дозволив просити повірки і виміру всього наділу протягом 6-ьох років, бо немає окремого інвентаря на с. Кирилівку. Підписати цього протокола уповноважені селяни знов рішуче відмовились; не підписали його й сторонні свідки селяни, бо, як пише мировий посередник, кирилівські селяни їм це заборонили. Але не дивлячись на такий опір, мировий посередник вважав уст. грамоту остаточно перевіреною і передав її на розгляд мировому звенигородському з'їздові. Останній викликав в «Присутствие» з'їзду уповноважених, щоб вони все ж цей акт підписали за «вразумлением и убеждением» членів з'їзду. Але селяни знов рішуче відмовились від підпису, а один з них Яків Гайдамака навіть навмисне не з'явився. Мировий з'їзд за це зробив напис на уст. грамоті, а уповноважених покарав штрафом по 5 карб. сріблом; Гайдамаку, крім того, ще заарештовано на 3 дні «как оказавшего ослушность».

В с. Моринцях громада поставилась до складання уст. грамоти досить пасивно і уповноважені без особливих заперечень підписали протоколи.

Досить цікаві в цих уст. грамотах 1862 року додаткові статті, що їх скасував мировий посередник; вони вносились за ініціативою панів і відбивали

взаємовідносини доінвентарних часів. Так в § 27 уст. грамоти с. Кирилівки зазначено, що через це село йде транзитний і військовий шлях з м.м. Звенигорода, Вільшаної і Лисянки—отже, селяни мусять доглядати за мостами і греблями, а пан даватиме дерево, щоб рух ніколи не припинявся. В § 30-му підкреслюється заборона улаштувати шинки, заводи тощо, щоб не постраждали часом панські прибутки. В § 31 подається селянам суворий наказ давати панові негайну допомогу в разі раптового громадського лиха, або коли його майну загрожуватиме всяке «насильственное действие». Далі, в § 33 обачно згадується, що в с. Кирилівці ніколи не було спадкового користування орною землею, а її завжди роздавала місцева економія під посіви за інвентарними правилами; лісу нікому не давалося. В уст. грамоті села Моринець є лише одна додаткова стаття—«по весьма ограниченному количеству леса» селянам палива не відпускалось. Обидва села за уст. грамотою 1862 р. зараховано до 1-ї місцевості; земельні наділи досить малі—піший 3 дес., тяглий 4 дес. За 1 дес. орного поля селяни мусять платити по 3 руб. 30 коп., або відробляти 20 день; отже за піший наділ в 3 дес. одробляли 60 день (літом 10 тижнів по 2 дні і 16 тижнів по 1 дню, а зимою 24 тижні по 1 дню).

Ще є в уст. грамоті 1862 р. с. Кирилівки цікава відомість за родичів Тараса Григоровича Шевченка: в 1860 році Фліорковський відпустив на волю 11 душ селян чоловіків і між ними Микиту Григоровича Шевченка, Осипа Григоровича Шевченка і Лаврентія Федоровича Бойка. Це брати Тараса Григоровича і чоловік його сестри Ярини.

Далі, польське повстання 1863 року, загроза нових соціальних зворушень примусили уряд поставитись уважніш до переведення реформи. І ось замість вводити в життя ці уставні грамоти 1862 року, бачимо їх нову детальну перевірку в 1865 році мировими посередниками і мировими з'їздами *in corpore* на місцях.

6-го серпня 1865 року на сході с. Кирилівки було обрано уповноважених селян на засідання мирового з'їзду; між иншим обрали одного з Шевченків—Гаврила Шевченка.

Під час цієї другої перевірки селяни піднесли чимало скарг мировому з'їздові: 1) зазначили, що хоч Кирилівку і віднесено до 1-ої місцевості, проте там є і неродючі місця, що їх треба зовсім виключити, а землю взагалі оцінити справедливіш. Мировий з'їзд, оглянувши поля, переконався у правдивості цієї заяви; 2) виявилось, що в розрядах селян з 1862 року трапились деякі зміни, а саме: а) селяни Микита Григорович Шевченко, Осип Григорович Шевченко і Лаврентій Федорович Бойко виявили бажання залишити за собою садиби і польові наділи—2 піших і 1 тяглий; б) 35 хазяїв-городників і салдатів зовсім не вписано в подвірний опис (серед них Федосій Шевченко, Пантелеймон Шевченко і Петро Григорович Шевченко); в) крім цього 14 хазяїв неправильно записані, бо деякі з них не мають окремого господарства, а живуть з родичами; 3) селяни прохали перемерити їх садиби—виявилось чимало помилок.

Далі перейшли до повірки орної землі. Тут зустрілись труднощі, бо окремого інвентаря на с. Кирилівку не було, а уповноважений Фліорковської подав свій інвентар приватний 1852—3 рр. В загальному інвентарі 47 року лише зазначалась вся земля на цілий кирилівський маєток—19793 дес. І селяни рішуче заперечували—землі у них було значно більше, аніж записано в уст. грамоті 1862 року та в інвентарях Фліорковської. Тоді мир. з'їзд викликав на засідання осіб, що служили в конторі кирилівського маєтку в 1847 році, і запропонував селянам разом із ними скласти список хазяїв 1847 року. Цей список було складено і по ньому вираховували кількість інвентарної землі 1847 року за розрахунком: піший 3 десятини, а тяглий 6 дес.

Вийшло всього 1699 дес., себ-то на 279 дес. більше, ніж доводив уповноважений Фліорковської і на 179 більше, ніж було записано в уст. грамоті 1862 року. Після того почали визначати границі дійсного користування 1847 року і тут виявилось, як пошматкували кирилівський маєток Енгельгардти під час поділу. Одна частина кирилівських інвентарних земель відійшла в 1852 році до пединівської економії Софії Енгельгардт, другу частину відрізали до с. Будищ поручикові Енгельгардтові, а третя частина відійшла від Кирилівки під час поділу кирилівського маєтку між братами Фліорковськими. Уповноважений Фліорковської дуже довго сперечався і заперечував, базуючись на економічних інвентарях 1852—3 рр. і числах церковного проєкту. Але мировий з'їзд відхилив його інвентарі, як документи приватні і складені після 1847 року, тим більш, що в других селах колишнього кирилівського маєтку, як в Моринцях, Майданівці, Верещаках, Пединівці, Будищах, Сегединцях і Журавці, під час порівняння лише інвентарних списків з інвентарями 1852—53 рр. було знайдено великі помилки; крім цього в с.с. Моринцях, Пединівці, Верещаках і Майданівці власники подали інвентарні списки, як пояснення до інвентаря на весь кирилівський маєток. Але в цих списках після уважної перевірки на підставі свідчень місцевих людей і селян виявлено чимало хиб. Взагалі мировий з'їзд вважав, на підставі досвіду, що навіть загальний інвентар 47 року на весь кирилівський маєток складався по «предвзятому плану». Нарешті після довгих заперечень, уповноважений Фліорковської згодився з цією кількістю землі, і навіть визнав, що між селянськими землями є і неродючі шматки.

Ще поступила колективна заява селян, що вони до поділу колишнього кирилівського маєтку в 1852 році користувались лісовим матеріалом у достатній кількості, як на будівлі так і на паливо. Уповноважений Фліорковської заперечував це, кажучи, що селяни не могли користуватися лісом, бо с. Кирилівка є маєток степовий, і власник його навіть для своїх потреб купує ліс на дніпрових пристанях. Але у виписці з загального інвентаря на весь кирилівський маєток було зазначено користування селян лісовим матеріалом на будівлі, паливо і господарські знаряддя. Сторонні свідки це ствердили. Ще виявилось з дізнань, що всі ці села колишнього кирилівського маєтку вважаються «изобилуючими» лісом, що граф Браницький, продаючи ліс в 3-х селах (Моринцях, Майданівці і Верещаках) на протязі 3-х років повернув витрачені на купівлю цих сіл гроші, що в самому селі Кирилівці Енгельгардт нещодавно продав 200 десятин лісу. Мировий з'їзд взявши на увагу таку важливу втрату і все більше подорожчання лісу, визнав за необхідне зменшити всю викупну плату на 10%.

Далі йдуть персональні заяви селян покритих попередньою повіркою.

В першу чергу скаржились, що Енгельгардти систематично відбирали садки. Так Гнатенко заявив, що в його відібрав в 1853 р. 1 д. 200 саж. фруктових садів, — в 6 верстах від Кирилівки в лісі власника с. Будищ Петра Енгельгардта. Зізнання це ствердило і мировий з'їзд вирішив прирізати Гнатенкові стільки ж землі з панського поля і заплатити йому 100 карб. нагороди. Селянин Кумпаненко скаржився, що тоді ж і його садок в 4 верстах від села без нагороди відібрала Софія Енгельгардт. Садок цей давав прибутку 60 карб. Отже визнано нарізати і йому стільки ж (1840 саж.) і заплатити 600 карб. (за 10 років). Аналогічні заяви поступили від 2-х братів Лоскучерявих і Жернового; їх садки поділили в 1852 році Петро Енгельгардт і мати. Теж визнано нарізати їм 5 д. 2068 саж. і видати нагороди 2000 карб. Гірше трапилось з садком Демченковим; його теж в 1852 р. відібрав Петро Енгельгардт і зараз же вирубав. Ще 2 заяви селян за садок було відхилено — одну за браком певних відомостей, другу за давністю. Крім того 14 селян скаржились, що їх садки і левади зовсім не вписані в уст. грамоту. Мировий з'їзд постановив внести в

уст. грамоту ще 10 дес. 2068 саж. садків і левад з нагородою за вирубані дерева.

Далі йдуть заяви Шевченків. Досить цікава заява перша. Селяни Андрій і Гаврило Власови, Михайло Григорович, Микита, Корній, Трохим і Микола Яковичі, міщанин Варфоломей Григорович, салдати Василь і Яким Яковичі Шевченки заявили, що 78 років назад (десь в 1787 р.) їх дід Євстратій Шевченко придбав від мешканця с. Козацького Масла урочище «Маслово» зі ставом і частиною ліса на межі сіл Кирилівки і Козацького — всього до 170 десятин. На це дана була дідові їх купча кріпость. Цєю землею дід володів до смерті і залишив її в спадщину синам своїм, а їх батькам: Власові, Григорію і Якову Шевченкам; від них цю землю відібрала років через 20 управа вільшанської економії за пана Василя Васильовича Енгельгардта. Раніш економія взяла їх документ, наче-б то на те, щоб «явить в актах узаконенным порядком», але замість цього його знищила, а тоді землю відібрала частинами, залишаючи їм все менше і менше. Нарешті, відібрала останні шматки, а їх залякала суворою відповідальністю в разі позову. На жаль мировий з'їзд цієї справи в подробицях не розглядав за давністю. Можливо, що це той Євстратій Шевченко, що за його згадує академик Мих. Сер. Грушевський в замітці¹⁾ про «доношение» селян с. Кирилівки єпископові переяславському Гервасію від 20 липня 1767 року де між підписами є підписи Євстратія Шевченка й Грицька Грушевського. Може це був далекий родич Тараса Григоровича Шевченка? Ще в одній скарзі Володимира Демченка згадується знов Варфоломей Шевченко (очевидно, приятель Тараса Григоровича—управитель корсунського маєтку). В. Демченко заявив, що десь біля 1848 року головний управитель кирилівського маєтку Бесядовський умовився з його батьком, щоб той віддав селянинові Варфоломею Шевченкові свій город (біля 2-х д.) за сіножать на березі. Цєю сіножаттю Демченко користувався 12 років, а тепер її відібрав пан і на садибі його батька Варфоломей Шевченко збудував хату, де й жив до відпуску його на волю. Згодом ця хата теж перейшла до пана і тепер в ній живе «арендный содержатель земель» Щерба. Отже Демченко просить повернути йому сіножать і садибу, як його спадкові. Уповноважений Фліорковський заперечував, кажучи, що ця садиба є економічна, одведена для офіціалістів, а сіножать ніколи в користуванні Демченка не була. Зізнання виявило, що батько Демченків ніколи офіціалістом не був, а таке значення дістала садиба, коли тут оселився конторщик Варфоломей Шевченко; що садибу справді було замінено на сіножать. Отже вимогу Демченка визнано за справедливою і вирішено нарізати йому 2 дес. панської землі без плати, як нагороду за збитки, що він зазнав.

Ще скаржився один з онуків Євстрата Шевченка—Трохим Якович, що в 1857 році від його відібрано частину садиби для причта с. Кирилівки. Визнано і його домагання та вирішено повернути йому землю без плати, як нагороду.

Дві заяви мировий з'їзд не задовольнив: першу за давністю—другу за браком певних відомостей. Першу з них наведу, як характерну для халяйнування Енгельгардтів. У двох братів Демченків був папір з підписом і печаткою князя Любомирського на шматок землі і ставок, що їх придбав прадід. (Про це ми згадували вище). З цієї землі їм залишилась лише невелика частина, більшу пан Енгельгардт відібрав, а млин знесла велика повідь десь біля 1838 року, і з того часу їм заборонено гатити греблю і будувати новий млин. Свідки ствердили, що дійсно Енгельгардт відібрав млина ще в 1829 році, а поле десь у 1810—12 рр.

Після цих заяв мировий з'їзд з уповноваженими оглядав кирилівські поля на місцях і прийшов до таких висновків: ґрунт—глибокий шар глеюватого

¹⁾ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. V.

чорнозему, що не вимагає ніякого угноєння, підґрунтя—глина, середній урожай біля 15 кіп на десятині; ще вищої якості землі відрізані від Кирилівки підчас поділу в 1852 році; найгірша земля—180 десятин, дано її взамін відрізаної тут—родить від 6—10 кіп. Отже зважаючи на малу родючість цього шматка, мировий з'їзд вирішив ще зменшити викупну плату на 10%.

Так було переведено перевірку земель удруге і на підставі цих поправок складено нову уст. грамоту 1865 р., новий подвірний опис і викупний акт. Голівне икупне «Учреждение при С.-Петербургской сохранный казне» затвердило ці документи, лише зауваживши, що немає плану, а у викупному акті неточно зазначено межі.

Остаточну нарізку земель було вирішено перевести в травні 1868 р. Для цього 10-го травня прибув в с. Кирилівку мировий посередник. З боку пана з'явився уповноважений якогось опікуна штаб-ротмістр Тарнавський. Між уповноваженими селянами бачимо Микиту Григоровича Шевченка. Виявилось, що вже всі землі кирилівських селян цілком розмежовано з панськими. Підчас нарізки земель поступило 3 заяви селян на невиконання постанов мирового з'їзду 1865 року: не занесено на план 4-х садіб, Демченкові досі не повернено відібрану садибу, 4-м селянам ще не нарізано землю за садки. Уповноважений пана зазначив, що в бухгалтерському розрахункові дано право селянам користуватись толокою, але це помилка, бо Кирилівку вже остаточно розмежовано. Мировий посередник з цим погодився, тим більше, що кирилівські економічні землі поділено на кілька окремих ферм і кожна з них має свій сівозмін. На цьому закінчилась нарізка земель. За неписьмених уповноважених селян розписався селянин Михайло Погреба. Очевидно, брат поетів Микита Григорович був теж неписьменний. В справі всіх відомостей немає, але мабуть селяни були дуже незадоволені: не всі їх заяви приймалися на увагу мировим з'їздом, і через те головне викупне «Учреждение» не визнало цієї нарізки 1868 року. Остаточного акта було складено лише 14 серпня 1871 року. Землі Флорковського вже купив князь Воронцов, і кінчав справу визволення селян вже його уповноважений. Підчас цієї нарізки мировий посередник розв'язував ще 6 заяв: 1 — селян, 2 — попа с. Кирилівки Олексія Кошиця й 3—уповноваженого князя. Селяни хутора Демкова, 2 брати Демченки, скаржились, що підчас першої нарізки 1868 року від їх садиби неправильно відтято шматок землі. З'ясувалось справді—по новій уст. грамоті їм записано на 644 саж. менше. Але мировий посередник цю заяву незадовольнив, бо було пропущено законних 30 днів для оскарження. Уповноважений Воронцова прохав записати за паном зайвих 5 д. 1200 саж. випусків. Крім цього заявив, що троє селян самоправно захопили на панському полі місця для садіб і вже навіть там і забудувались. Зізнання виявило, що один з них, Іщенко, держить цю землю в орендному користуванні за контрактом; строк контракту кінчається 1-го вересня цього ж року. Мировий посередник запропонував цим селянам увійти у добровільну згоду з паном, а як згоди не буде, то мусять негайно розібрати всі свої будівлі. І третя скарга на селянина Конона Решетила, що начебто він володіє більшим шматком садку в панському лісі, аніж йому належить. Мировий посередник з'ясував закон 4-го квітня 1865 року—лісові дерева і земля під ними в таких садах є в безпосередньому розпорядженні пана.

Ще три скарги подав піп Кошиць. По-перше він заявив, що садиба Трохима Шевченка розташована на церковній землі, а селянин Микола Шевченко хоч і переселився на нове місце з церковної землі, та на його колишній садибі будеється його брат Василь Шевченко, «бессрочно» відпускний рядовий. По-друге, Кошиць вимагав, щоб громада дала йому якийсь писаний документ в ознаку обміненої в 1866 році церковної землі. Розслідування виявило, що у Трохима Шевченка в 1857 році було відібрано частину садиби для пришта і

мировий з'їзд присудив був цю землю йому повернути. За переселення ж його й Миколи Шевченка в протоколі 1865 року нічого не згадується, та й не може згадуватись, бо, мовляв, і вони і предки їх живуть на цьому місці вже дуже довгий час. Ця ж справа ще з'ясувала, що в користуванні причта більш землі на 2030 саж. аніж йому належить за церковним проектом. Крім цього 2 садоби—на плані вони зазначені як громадські—з давнього часу у володінню: одна—диякона, а друга—безробітного дяка. Отже за церквою виявилось навіть більше землі, аніж слід, і заява Кошиця була цілком безпідставна. Що-до обміну землі то уповноважені селяни з'ясували, що вони справді обміняли в 1866 році 27 десятин землі і на ній вже оселилось 15 садіб. Ця земля безпосередньо біля села і ще до обміну два роки була під селянськими посівами, а за неї повернена церкві давня церковна земля. Мировий посередник визнав цей обмін законним, хоч він і не оформлений, бо землі однакової якості і обмін зроблено добровільно. Але Кошиць на цьому не заспокоївся. 13-го серпня він подав ще писану заяву, що між селянськими садибами, поблизу церкви, є його власні садиби; і просить записати їх за ним. Мировий посередник відповів йому, що це справа суду, а не мирових установ.

Далі виявилось, що постанови 1868 року досі не переведено в життя, не нарізано землі замість садків і т. и.

Ще в 1884 році 13 селян кирилівських скаржились у сенат на неправильні наділи, але чим це скінчилось—невідомо.

В 1903 році мировий посередник нарізував селянам Олексієві й Трохимові Кононовим-Решетилам і недолітнім дітям Якова Решетила 12 десятин орної землі і сіножаті по добровільній обмінній угоді із володін'ям тайного радника Терещенка. Цю угоду було оформлено в 1902 році 4 березня в київському губ. «по крест'янським делам присутствию».

Отже лише через 10 років після закону 19/II 1861 року кирилівські селяни остаточно одержали частину панської землі.

Перевірка уставної грамоти і нарізка землі в с. Моринцях пройшли спокійніше, з меншою кількістю скарг і непорозумінь.

В 1865 році уповноважені селяни с. Моринець заявили мировому з'їздові: по-перше, серед їх земель є чимало шматків з поганим ґрунтом; по-друге, зазначено неправильну кількість дворів і по-третє, що в 1847 році у них було землі більше, аніж показано в уставній грамоті 1862 року. Перше і друге ствердилось, що-ж до третього питання, то було з'ясовано, що спадкоємці Василя Енгельгардта підчас поділу кирилівського маєтку, щоб уникнути «череэполосности», ділили між собою землі, не звертаючи уваги, до якого села вони належать. Через це майже в усіх селах цього колишнього кирилівського маєтку значно змінилися межі селянських наділів 1847 року, і настільки змінились, що зараз немає ніякої змоги їх поновити. Мировому з'їздові пощастило розшукати лише три межі інвентарні села Моринець, а четвертої межі поновити не можна, бо в період з 1842 року по 1852 рік землі селян перемінювались що-року і зараз селяни показували то на поля с. Пединівки (вдови Софії Енгельгардт), то на землі с. Будищ (поручика Енгельгардта), як на свої колишні інвентарні володіння. Так само заплутано говорили й свідки—селяни сіл Пединівки і Будищ. В інвентарних списках економії всього землі позначено 999 дес., але селяни це число відкинули і склали свій список хазяїв 1847 року за таким розрахунком: 1 тяглий 18 десятин, 5 тяглих по 12 десятин, 41 тяглий по 6 десятин і 236 піших по 3 десятини. Отже, всеї землі вийшло 1032 десятини. Уповноважений графа Браницького, Жабоклицький, заперечував на підставі інвентарних списків і справи за розмежування 1854 року. Але мировий з'їзд відхилив доводи Жабоклицького, бо вважав, що інвентарні виписки всі умовні, особливо що-до кирилівського маєтку, а в акті розмежування 1854 року відомості подано невірні—вже доведено, що за шість

років до інвентарів у селян було змінено розряди—замість 3 десятин, 6-ти і 12-ти економія завела лише 3 десятини і 6 дес., причому в деяких селах це було зроблено до 1847 року, а в інших в 1852 році. Крім цього в економічних списках біля 10% всього населення рахувалось в «бегях». Мировий з'їзд цілком слушно поставив запитання—невже ж ні один втікач не користувався наділом?

Мировому з'їздові теж було вже відомо, що в селі Майданівці після 1847 року побільшало економічної землі за рахунок селянської, а в селі Верещаках утворились окремі економії на селянських землях. Нарешті, і сам Жабоклицький сказав, що з 1847 року через розвиток вільшанської цукроварні, селяни йдучи на заробітки кидали свої землі. Отже мировий з'їзд вважав за доведене зменшення інвентарної землі, визнав цілком неможливим точно визначити інвентарний наділ 1847 року й ствердив список, що склали селяни, бо він не викликав ніяких заперечень у свідків. Ще селяни заявили, всупереч уст. грамоті 1862 року, що лісом користувались на будівлі, як в 1847 році, так і після, доки купив село гр. Браницький: отже всі їхні будівлі в селі виключно з панського лісу. А щоб одержати лісу на паливо існувало таке правило: на тиждень було призначено два дні, коли всі, кому було треба, приходили до економії й одержували квитки на фуру дров, причому на тиждень дозволялось брати лише 1 фуру на двір. Таке користування лісом ствердили і свідки-селяни. За це ж згадувалось і у виписці з загального інвентаря на був. кирилівський маєток.

Крім цих колективних заяв ще мировий з'їзд розглядав 6 персональних, причому 4 залишились без наслідків,—одна за давністю (відібрано леваду у селянина 25 років тому назад), другу розбиралось в судовому порядку (піп Березницький відібрав у селянина Тютюнника садок в 1853 році, що його було куплено ще у батька Березницького), а дві були неясно обґрунтовані. Два селянина Федосій Вадименко і Омелян Макаренко скаржились, що в 1851 році Енгельгардт відібрав у них леваду і става з млином, а Браницький не повернув. Свідки-селяни ствердили це на письмі, причому ще виявилось і надужиття, бо Вадименка пан примушував давати третю міру тоді, як млин він утримував виключно за свій рахунок. Всього їм належало 19 десятин.

Друга заява теж двох селян—Шульги і Цяпи—їх садки в пединівському лісі відібрала Софія Енгельгардт. Обидві ці вимоги мировий з'їзд вирішив задовольнити.

Оглянувши інвентарні землі мировий з'їзд побачив, що дійсно не вся земля родюча; лише частина уявляє глибокий чорнозем (в аршин) з врожаєм без угноєння від 12 до 15 кіп і умолотом від 4—6 четвериків. Решту землі можна поділити на шматків з 10 що-до їх родючости. Найменший врожай на деяких—це 5-7 кіп з умолотом 3-4 четверти. Проти цього заперечував уповноважений гр. Браницького, кажучи, що вся земля однаково родюча, що скрізь родить 15-18 кіп. Остаточо мировий з'їзд визнав за доцільне зробити таку-ж знижку, як і в с. Кирилівці—10% за позбавлення лісу й 10% за наявність неродючих частин землі.

В дальшому вийшло непорозуміння: мировий посередник забув включити у викупний акт землі, присуджені мировим з'їздом Макаренкові і Вадименкові (леваду і ставок з млином). Цим недоглядом скористувався уповноважений графа Браницького і подав скаргу на цю постанову до київського губ. «по крестьянским делам присутствия», доводячи, що млини власне давно згоріли, а Енгельгардт збудував на свої кошти нові і здавав їх в оренду євреям с. Шендерівки. 13-го липня того ж року спеціально в цій справі знову зібрався мировий з'їзд у село Моринці й ствердив своє попереднє рішення. Але ця справа затяглась, аж до 1876 року, коли ще не було її остаточно вирішено. В 1871 році київ. губ. «присутствие» відмовило нарізати Вадименкові і Макаренкові їх

«угодья», бо загубився інвентарний список. Але селяни подали скаргу до міністра внутрішніх справ, обурюючись на таке безпідставне перерішення і зазначаючи, що вони після 1865 року фактично вступили вже в володіння цими «угодьями»,—лише в 1868 році економія пред'явила знову свої права і на скаргу Жабоклицького губерн. «присутствие» відмінило свою попередню ухвалу. Отже міністр внутрішніх справ в 1873 році пропонує губернаторові знову розглянути цю справу. В 1874 році губерн. «присутствие» за пропозицією губернатора вирішило цю справу на користь селян, але знову це оскаржив повірений Браницького. Ще є папір в цій справі з міністерства внутрішніх справ за 1876 рік з пропозицією розв'язати це питання на користь селян. Чим нарешті скінчилась ця тяганина—невідомо.

Остаточна нарізка земель в селі Моринцях переводилась в серпні 1871 року, а в 1874 році за це було складено акт, причому ніяких більш непорозумінь не виникало і всі уповноважені підписали протоколи. В примітці до «отводного» акту зазначено, що серед селянського поля є 20 десятин церковної землі. Тут очевидно цієї землі не було обмінено, як в селі Кирилівці.

В період з 1903 року до 1908 року 5 садків селянських розташованих в панському лісі, добровільно селяни обміняли на орну землю у спадкоємців гр. Володислава Браницького—у його дружини і дочок—княгинь Марії Радзивил і Софії Строці. На це піти примусило селян мабуть безземелля і незручність користування садками за кілька верстов від села в чужому лісі.

Отже, через 10—11 років після закону 19/II—1861 року, кирилівські і моринецькі селяни одержали нарешті землю; на жаль, невідомо, скільки ще залишилось цієї землі за колишніми власниками.

З протоколів мирового з'їзду видно, що Енгельгардти, володіючи кирилівським маєтком десь років з 50 добре тут прохазяїнували й дались у знаки селянам. Так, відбирали землю куплену, обмінювали непридатну на родючу, взагалі часто міняли селянські наділи майже що-року, захоплювали і нищили садки, брали незаконні побори (наприклад за млин Вадименка і Макаренка), використовували селянські гроші¹⁾ на інші потреби, за кілька років до інвентаря скасували в Моринцях великі наділи в 18 і 12 десятин, а складаючи загальний інвентар 1847 року подали не зовсім правдиві відомості. Нарешті під час родинного поділу в 1852 році пошматували маєток, не рахуючись з інтересами селянського господарства.

Чи хижацьке ведення господарства, чи особисті надмірні потреби, а може те й друге разом призвели в 1847 році до заборговання: село Кирилівку було закладено на 78463 карб. сріблом в «Сохранной казне петербургского Опекунского Двора», а Моринці тоді ж на 95460 карб. Крім цього на Кирилівці ще був приватний борг в 22117 карб.

Не краще поводитись і нові власники, бажаючи за всяку ціну урвати хоч будь-який шматок селянської землі підчас переведення реформи. Лише під тиском зворушень 1863 року селянам трохи вдалося округлити свої володіння—так в Кирилівці в 1865 році повернуто селянам щось біля 11 % всієї землі, а в Моринцях біля 8 %. Зокрема садибної землі в Кирилівці збільшилося на 5,76 % та ще 0,82 % садів і левад, що їх зовсім не було в уст. грамоті 1862 року. Орної землі вдалося селянам збільшити на 16,5 %, не рахуючи вигону, випусків і непридатної землі.

В Моринцях менш змін трапилось в 1865 році—садибна земля залишилась зовсім без зміни, поля було збільшено на 12,6 %, трохи збільшилась площа садків, але зменшили випуск й не дали вигону (таблиця № II).

На 1 дес. придатної землі приходилось викупної плати після всіх знижок (знижка на 20 % при порівнянні з інвентарними повинностями і знижка за протоколами мирового з'їзду 65 року) 2 карбованці 64 коп.; отже за весь

1) О. Гермайзе. „З минулого Шевченкового села“ Записки ІНО, 1926.

піший наділ припадало 7 карб. 92 коп. і за тяглий 18 карб. 48 коп. не рахуючи садибної землі. На двір в середньому припадало викупної плати 9—11 карбованців. Наділи на двір були досить малі: піший 3 дес. і тяглий 4 дес.

Що-до забезпечення садибною землею (таблиця № I), то тяглі в Кирилівці мали більші шматки, бо найбільший їх % мав від 1-ої до 2-х десятин, а серед піших найбільший % одержав менш 1 дес.; городники теж кепсько були забезпечені—найбільший % їх теж мав менш 1 дес. В Моринцях садибні наділи трохи більші, краще забезпечені тяглі ніж в Кирилівці, бо коло 67% їх мали від 2 до 4 десятин; досить великий відсоток — 13,3 — мав наділи від 5—6 дес. і 13,2% навіть від 6 до 10 дес. Серед піших найбільший відсоток одержав від 1—2 дес. Теж саме серед городників—тут було менш, ніж в Кирилівці з малим наділом і більший відсоток їх мав 1—2 дес. Це краще забезпечення садибною землею селян с. Моринець з'ясовується наявністю тут великої кількості садків і левад.

Порівнюючи Кирилівку і Моринці з іншими сумежними селами Звенигородщини в 1860 рр. можна сказати, що тут відчувалась більша земельна тіснота—городники були менш забезпечені землею, ніж в інших селах й % їх був значно більший.

Велику втрату понесли селяни від позбавлення їх лісу, бо ці 10% знижки з викупної платні, звичайно, не могли винагородити постійну потребу в лісовому матеріалі, тим більше, що як видно зі справ ліс навкруги скупляла Вільшанська цукроварня і дуже він дорожчав (до 15 карб., сажень в 1860 рр.). Остаточне розмежування з панськими землями позбавляло сервітутів й не могло не відбитись на зменшенні худоби, а своїх пасовиськ було дуже мало.

Отже малий земельний наділ, що призводив до обезземелення, щорічна викупна плата при інших податках, відсутність лісу—все це руйнувало далі селянське господарство, примушувало йти на заробітки (на Вільшанську цукроварню), аби заплатити за землю, а то й прогудуватись.

Що-до родичів Тараса Григоровича Шевченка, то в інвентарі за 1790-і роки зазначено лише трое Шевченків—Іван, Павло і Осип. Є також трое Бойків. Родинний стан їх і тягло такі:

	Родина		Тягло		Родина		Тягло
	Чоловіки	Жінки			Чоловіки	Жінки	
Іван Шевченко.	4	4	2	Федір Бойко . .	7	4	4
Павло Шевченко . . .	2	2	2	Олекса Бойко .	6	5	—
Осип Шевченко	5	2	—	Омелян Бойко .	2	2	—

Отже Іван і Павло тяглі, а Осип був піший. Очевидно, Іван це дід Тараса Григоровича, а Павло—дядько; Федір Бойко—батько чоловіка сестри Ярини.

В 1860 рр. прізвище Шевченків дуже поширилось, хоч цілком певно можна сказати лише за братів поета Микиту і Осипа (таблиця № III), що одержали в 1865 році один піший і один тяглий наділи. В подвірнім списку уставної грамоти 1862 року їх немає зовсім. Мабуть кепське матеріальне становище «на волі без землі» й надія на кращі умови викупу у 1865 році примусили їх вернути свої наділи. Можливо, що серед селян є ще брат у перших Тараса Григоровича—син дядька Павла і чоловік сестри Ярини—Лаврентій Бойко (таблиця № IV). Кониський¹⁾ зазначив, що «Шевченки» це прізвище «по вуличному». Тоді воно вже міцно вкорінилось, бо в інвентарі 1790 р., в

¹⁾ Ibidem.

документах 1860—70 рр. і в метричній книзі сіл Моринець й Кирилівки ніде не зустрічається «Грушівські». Так у цій книзі записано, що в 1810 році в лютому вмерла Євгена Григоровна Шевченкова. Там же під 1823 р. 7 жовтня занотовано, що Григорій Іванів Шевченко, удовець, 45 років, одружився з удовою Каленика Терещенка Оксаною 35 років²⁾.

Всіх хазяїв з прізвищем «Шевченко» 30,—29 в с. Кирилівці і 1 в с. Моринцях, між ними 2 жінки. За розрядами вони так розподіляються:

Тягли		Піші		Городн.	
Двори	%	Двори	%	Двори	%
3	10	20	66,6	7	23,3

Отже, найбільший відсоток піших, малий тяглих і досить значна кількість городників. У одного пішого—Андрія Григоровича Шевченка на хуторі Кумпановім садиби зовсім не було.

Решта хазяїв (29) мали такі садибні наділи:

Тягли		Піші			Городн.	
До 1 д.	2—3	До 1 д.	1—2	2—3	До 1 д.	1—2
2	1	15	3	1	3	4
66,6	33,4	у % 78,9	% 15,7	5	42,8	57,1

Бачимо, що в усіх розрядах найбільший % забезпечено найменшими наділами.

Ще зустрічаються і в Моринцях і в Кирилівці «Бойки». Це було прізвище діда Тараса Григоровича по матері,—чи немає серед них його родичів? Всіх хазяїв з цим прізвищем 21—з них одна жінка. Лише двоє (9,5%) серед них городники, решта піші. Городники мали наділи садибної землі менші за одну десятину, а серед піших садибна земля так розподілялась:

До 1 дес.	1—2	2—3
42,1 %	26,3 %	31,5 %

Ще є в Моринцях одна садиба—досить велика (3 дес. 381 саж) Харитона Федосіїва Капія (таблиця № IV). Мабуть тут жили батьки Тараса Григоровича десь до 1816 року і тут народився у 1814 році Тарас Григорович.

Ось ті короткі й побіжні відомості за Шевченкові села кінця XVIII-го століття та часів реформи 1860—70 рр., що мені пощастило знайти серед архівних матеріалів.

²⁾ З цієї відомости виходить, що батько Тараса Григоровича був на 12 років старший, аніж пише Кониський.

Таблиця № I.

Наділи садиб в подвірних описах 1865 року

Назва сіл	Душі по X рев.	Відомости з Уст. Грамоти 1865 р.					Тяглі								Піші						Городники							
		Ревизькі душі	Д в о р и				Д е с я т и н и								Д е с я т и н и						Д е с я т и н и							
			Всі	Тяглі	Піші	Городники	До 1-ої	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	6—7	9—10	До 1-ої	1	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	До 1-ої	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	8—9
С. Кирилівка з хуторами . .	1195	1190	476	65	326	85	33,8 ²⁾	43	13,8	6	1,5	—	—	—	71,7	0,6	22,6	3,6	0,3	—	—	76,4	18,8	1,1	3,5	—	—	—
				у ‰ ‰																								
				13,6	68,5	17,8																						
С. Моринці . .	976	982	395 ¹⁾	15	267	130	—	—	33,3	33,3	6,6	13,3	6,6	6,6	26,9	1,8	44,5	14,6	7,4	2,6	0,74	46,1	34,6	9,3	3,8	0,7	0,7	0,7
				у ‰ ‰																								
				3,6	64,8	31,1																						

1) Фактично всіх дворів було 412.

2) Відомості подано у ‰ ‰ до всієї кількості кожного розряду.

Земельні наділи і викупна плата за уставними грамотами і викупними актами.

Назва сіл	Уставна грамота 1862 р.										Уставна грамота 1865 р.										Викупна плата по викупному акту						Остаточна викупна плата перевірена в Гол. В. Уч.					
	Садина		Орна земля		Садки і левади		Випуски		Оброк		Садина		Орна земля		Садки і левади		Випуски		Вигін		Всього придатної землі		В рік зі зниж. 20%		Ще зниж. 20%		Всього ссуди		Шо року		Всього	
	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Руб.	Коп.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
С. Кирилівка з хуторами	415	1957	1420	—	—	—	—	6806	25	441	1664	1701	—	18	1368	3	515	12	1200	2176 ¹⁾	2350	5938	41	4750	73	79178	83 ^{1/3}	4156	89	69281	50	
С. Моринці	616	1730	891	—	61	135	43	520	6305	12	616	1730	1032	—	64	981	4	1800	—	—	1712 ²⁾	1711	5032	84	4026	28	67104	66	4016	66	66937	33

¹⁾ Ще непридатної землі—131 дес. 500 с. Всього придатної і непридатної 2308 д. 450 с.²⁾ Всього придатної і непридатної 1716 д. 2111 саж.

Таблиця № III.

Наділи і викупна плата Шевченків.

№ по черзі	Назва сілі імена хазяїв	Садиба		Поле ко- річне		Поле до- даткове		Викуп за садибу		Викуп за поле		Всього викупу	
		Д.	Сажні	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.
С. Кирилівка													
1	Осип Григорович ¹⁾	1	1362	3	—	6	39	7	92	14	31		
2	Микита Якович	—	1804	3	—	1	28	"	"	9	20		
3	Павло Григорович	—	1647	3	—	2	79	"	"	10	71		
4	Семен Григорович	2	2186	3	—	5	41	"	"	13	33		
5	Михайло Омелянович	—	772	3	—	1	31	"	"	9	23		
6	Микита Омелянович	—	1560	3	—	2	54	"	"	10	46		
7	Сава Маркович	—	675	3	—	1	14	"	"	9	6		
8	Антін Маркович	—	1184	3	—	1	—	"	"	8	92		
9	Трохим Якович	—	1121	3	—	1	90	"	"	9	82		
10	Микола Якович	—	1128	3	—	1	91	"	"	9	83		
11	Федосій Омелянович	—	840	3	—	1	42	"	"	10	34		
12	Григорій Павлович ²⁾	—	2016	3	—	3	42	"	"	11	34		
13	Федір "	—	756	3	—	—	64	"	"	8	56		
14	Петро "	—	756	3	—	—	64	"	"	8	56		
15	Гаврило Савович	—	2363	3	—	4	2	"	"	11	94		
16	Тетяна Костівна	—	2363	3	—	4	1	"	"	11	93		
17	Наум Григорович	—	860	3	4	1	46	18	48	19	94		
18	Федосій Омелянович	—	864	—	—	1	46	—	—	1	44		
19	Марко Олексієвич	—	676	—	—	1	14	—	—	1	16		
Хутір Кумпанів													
20	Андрій Уласович	—	1264	3	—	2	14	7	92	10	6		
21	Андрій Григорович	—	—	3	—	—	—	"	"	7	92		
22	Петро Григорович	2	120	3	4	5	41	18	48	23	89		
23	Михайло Григорович	1	2255	3	—	5	40	7	92	12	12		
24	Семен Іванович	1	2131	—	—	—	—	—	—	7	49		
25	Семен Григорович	1	2131	—	—	—	—	—	—	—	—		
26	Григорій Кіндратович	1	2040	—	—	5	76	—	—	5	76		
Хутір Боровиків													
27	Микита Григорович ³⁾	—	2184	3	4	3	71	18	48	22	19		
28	Гаврило Уласович	1	633	3	—	4	20	7	92	12	12		
29	Пантелеймон	—	150	—	—	—	25	—	—	—	25		
Село Моринці													
	Фросина	1	640	—	—	5	26	—	—	5	26		

¹⁾ Молодший брат Тараса Григоровича.²⁾ Старший брат поета.
Брат у перших?

Таблиця № IV.
Наділи і викупна плата Бойків.

№ по черзі	Назва сіл і імена хазяїв.	Садина		Поле ко- рінне	Поле до- даткове	Викуп за са- дибу		Викуп за поле		Всього ви- купу	
		д.	с.	д.	д.	р.	к.	р.	к.	р.	к.
	Село Кирилівка										
1	Лаврентій Федорович ¹⁾	1	841	3	—	5	50	7	92	13	42
2	Прокіп Якович	1	369	3	—	3	44	7	92	11	36
3	Яків Микитович	—	1610	3	—	2	73	7	92	10	65
4	Микола Осипович	—	839 $\frac{1}{2}$	3	—	1	35	7	92	9	27
5	Лука Осипович	—	839 $\frac{1}{2}$	3	—	1	35	7	92	9	27
6	Іван Микитович	2	1230	3	—	8	50	7	92	16	42
7	Сизон Дмитрович	—	1122	3	—	1	52	7	92	9	44
8	Омелян Іллевич	—	1699	3	—	2	88	7	92	10	10
9	Павло Іллевич	1	2262	3	—	6	77	7	92	14	69
10	Самійло Іллевич	2	93	3	—	6	77	7	92	14	69
	Хутір Кумпанів.										
11	Яків Бойко	2	556	3	—	9	10	7	92	17	2
	Хутір Калеників.										
12	Петро Маркович	2	2251	3	—	7	72	7	92	15	64
13	Оксана Марківна	—	1432	3	—	1	57	7	92	9	49
	Хутір Демків.										
14	Антін Михайлович	—	712	3	—	—	61	7	92	8	53
	Хутір Кононів										
15	Карпо Федорович	1	1268	3	—	4	3	7	92	11	95
	Село Моринці.										
16	Кузьма Савелович	—	1823	3	—	3	9	7	92	11	1
17	Корній Олександрович	—	1703	—	—	2	88	—	—	2	88
18	Федір Андрієвич	—	1806	—	—	3	8	—	—	3	8
19	Филон Савович	1	779	3	—	5	40	7	92	13	32
20	Гаврило Семенович	2	489	3	—	8	98	7	92	16	90
21	Лазар Семенович	2	489	3	—	8	98	7	92	16	90
22	Харитін Федосович Капій ²⁾	3	381	—	—	5	76	—	—	5	76

¹⁾ Чоловік сестри Тараса Григоровича Ярини?²⁾ Може це садина, де жили батьки Тараса Григоровича і де він народився?

Таблиця № V.

Виписка з інвентаря—1790-і р.р.

„Доход годовои села Кереловки“				Монета сріблом	
	Рублі	Злоти	Гроші	Злоти	Гроші
404 волів, з вола чиншу по	2 $\frac{1}{2}$	—	—	7070	—
79 піших „ „ . . .	2	—	—	1106	—
3 шляхтичі піших „ „ . . .	3	—	—	63	—
404 корців борошна осипового по .	—	4	—	1616	—
202 „ ячменю „ „ .	—	2	—	404	—
202 „ вівса „ „ .	—	1	—	202	—
2020 пудів сіна „ .	—	—	5	336	20
808 хур дров „ .	—	1	—	808	—
202 колоди „ .	—	1	—	202	—
202 хур транспортних „ .	—	3	—	606	—
948 днів шарваркових „ .	—	—	15	474	—
237 днів косових „ .	—	3	—	711	—
19 ставів без млинів „ .	—	3	15	66	15
2 стави з млинами „ .	—	14	—	28	—
2 камені „ .	—	14	—	28	—
2 кабани „ .	—	14	—	28	—
82 корців з млинів „ .	—	4	—	328	—
684 колоди бджіл „ .	—	—	20	456	—
1 крамар	—	—	—	35	—
Оренда корчмова за контрактом . . .	—	—	—	6492	—
100 сажнів дров додається до оренди	—	2	—	200	—
Разом . .	—	—	—	21260	5

S O M M A I R E:

La chaire de l'histoire d'Ukraine à Kiev:

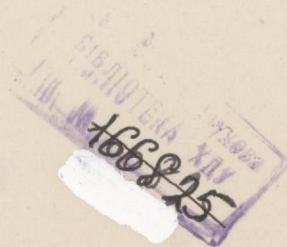
V	Compt rendu sur les travaux de la chaire dans l'année 1927—8	V
---	--	---

La science en Ukraine dans les dix année dernières 1917—27:

IO.	Hermaïse, La science historique ukrainienne depuis dix ans	XII
K.	Koperjynsky, La histoire littéraire depuis dix ans	XXI
N.	Tkatchenko, Etudes sur l'archéologie de Kiev depuis dix ans	LIII
S.	Hlouchko, Le problème de la classe paysanne dans la science ukrainienne depuis dix ans	L

Etudes et matériaux:

P.	Fedorenko, L'étude économique des couvents sur ut plan de travail et aperçu des matériaux des archives	1
S.	Chamraï, Les boyars messagers dans les propriétés de la Lavra Petchersca au XVIII-e s.	36
P.	Netchyporenko, Les „Constructions nationales" de 1748—65 dans le rayon de la rivière Seim et l'activité économique du hetman Rozumovsky	45
I.	Kravtchenko, Une propriété à Iampil vers la fin du XVIII-e et le premier quart du XIX-e s.	56
M.	Karatchkivsky, La description de la Podolie par V. Roudlytsky en 1819	96
O.	Stepanychna, Une page d'histoire de la réforme de 1861 dans la patrie de Chevtchenko	112

З М І С Т

Науково-дослідча Катедра Історії України в Києві:	Стор.
Звідомлення про діяльність Катедри в 1927—8 році	V

Огляди досягнень української науки за десятиліття: 1917—1927:

Олеся Герцайзе, Українська історична наука за останнє десятиліття	XII
Кость Копержинський, Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття	XXI
Микола Ткаченко, Археологічне вивчення Києва та Київщини за останнє десятиліття	LIII
Сільвестр Глушко, Селянське питання в українській науковій літературі за останнє десятиліття	L

Розвідки та матеріали:

Павло Федоренко, Завдання вивчення монастирського господарства (робочий план і огляд архівного матеріалу)	1
Сергій Шамрай, Путні бояри в маєтках Києво-Печерської Лаври XVIII ст	36
Прокіп Нечипоренко, „Національні строєнія“ 1748—65 р. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського	45
Іван Кравченко, Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття	56
Михайло Карачківський, Опис Поділля з 1819 року В. Рудницького (до історії Поділля поч. XIX в.)	96
Оксана Степанишина, Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченкових селах .	112